

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015992617

Дата перевірки:
11.12.2023 14:06:25 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
11.12.2023 15:13:16 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: **Мовчан**

Кількість сторінок: 104 Кількість слів: 28477 Кількість символів: 202305 Розмір файлу: 519.00 KB ID файлу: 1015675203

0% Схожість

Збіги відсутні

12.2% Цитат

Цитати

60

Сторінка 107

Не знайдено жодних посилань

0.81% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.51% Вилучення з Інтернету

98

Сторінка 108

0.2% Вилученого тексту з Бібліотеки

358

Сторінка 108

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

22

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**Тевтонський орден на шляху зі Святої Землі до Пруссії:
інституціоналізація і територіальні надбання
в Центрально-Східній Європі**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 2 курсу, 602 групи
Мовчан Євген Анатолійович
Керівник:
доктор історичних наук,
професор Чучко М. К.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Становлення Тевтонського Ордену на Близькому Сході	19
Розділ 2. Тевтонський Орден в Трансільванії:	
територіальні здобутки і стратегічні прорахунки	43
Розділ 3. Завоювання Тевтонським Орденем Пруссії	71
Висновки	101
Список використаних джерел та літератури	105
Додатки	

ВСТУП

У 1096 р. розпочалася епоха хрестових походів у Святу Землю. У 1099 р. хрестоносці беруть штурмом Єрусалим і засновують на Близькому Сході чотири хрестоносні держави.

Однак для захисту завойованих територій звичайних військових сил хрестоносців виявилось замало. З цією метою у XII ст. хрестоносці почали створювати постійні військові організації, відомі в історії як духовно-рицарські ордени. Одним з таких орденів став «Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum» (у перекладі з латинської – «Орден дому Тевтонської Діви Марії»), більш відомий в історії під іншою назвою – Тевтонський орден.

Створення Тевтонського ордену на землях Палестини було викликане прагненням німецьких хрестоносців мати добре організовану боездатну силу для боротьби з мусульманами, які на той час значно перевершували європейців у військовому відношенні.

Тевтонський Орден був єдиною великою чернечо-рицарською корпорацією, члени якого ідентифікували себе етнічною приналежністю, до нього входили вихідці з різних німецьких земель. Їхня етнічна єдність усвідомлювалась доволі відносно і проявлялась лише в протиставленні представниками інших порівняно спільних етнічних спільнот, інаковість яких була очевидною. Відповідно і етнічна самоідентифікація членів Ордену була не безумовною і сприяла згуртуванню його членів, приміром, в умовах зовнішнього конфлікту, лише за можливості вищевказаного протиставлення.

Орден, при всіх його беззаперечних військових, політичних і економічних успіхах, аж до скасування його державності продовжував залишатися організацією рицарів-монахів і тільки в такій якості міг зберігати право на отримані статусні і владні привілеї. Іншими словами він залишався могутнім політичним і економічним актором, територіальним князем, по-перше, поки виконував свою початкову функцію, антагоністичну по відношенню до ворогів Церкви – борюся с іновірцями і сприяв поширенню

християнства. По-друге, поки був воєнізованою чернечою спільнотою, не перетворюючись, в особі свого керівництва в центрі і на місцях, в якусь сукупність лише чиновників, здійснювати державне управління ввіреними їм територіями; і не стаючись якоюсь подобою звичайного світського князівства.

Відносини між Угорським королівством і Польським князівствами і Тевтонським орденом мали стратегічний характер, оскільки від їхнього розвитку багато в чому залежало майбутнє Центральної Європи. У ці тристоронні контакти були втягнуті й інші європейські держави – Священна Римська імперія, Чехія і Русь.

Дослідження історії Тевтонського ордену в Центрально-Східній Європі є актуальним як в науковому так і політичному контексті. Політична складова даної теми актуалізується в сучасних реаліях загальноєвропейськими інтеграційними процесами, а також з посиленням політичних, економічних і культурних зв'язків між Україною і західноєвропейськими державами, з-поміж яких помітно виділяється Німеччина.

Актуальність теми. В контексті сьогодення необхідні не загальні уявлення, а достовірні знання про події військово-політичної історії, що носять загальноєвропейський характер. Вищесказане стосується історії Тевтонського ордену, оскільки він як чернечо-рицарська корпорація безумовно був продуктом західноєвропейської цивілізації, що постав у ході хрестоносного руху західноєвропейського рицарства на близький Схід, а держава Тевтонського ордену впродовж тривалого часу здійснювала доволі помітний і неоднозначний вплив на політичні процеси на теренах Східної Європи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1190 – 1283 рр. Вибір нижньої хронологічної межі – заснування ордену в Акрі і формування як чернечо-рицарської корпорації на Близькому сході. Верхня межа – дата успішного завершення завойовницьких походів Тевтонського ордену і його союзників проти пруських племен.

Об'єктом дослідження є військово-політична історія Центрально-Східної Європи зазначеного періоду.

Предметом дослідження є військова діяльність Тевтонського ордену.

Метою даного дослідження є всебічне дослідження процесу становлення Тевтонського ордену як рицарсько-чернечої корпорації на Близькому Сході, висвітлення подальшого переміщення ордену в Центрально-Східну Європу, участі ордену в політичному житті регіону досліджуваного періоду. Виходячи з мети, **завданнями** роботи є:

- висвітлити процес заснування Тевтонського Ордену під час хрестоносного руху західноєвропейського рицарства на Близький Схід;
- охарактеризувати організаційну структуру об'єднання німецьких братів-рицарів;
- з'ясувати специфіку взаємин угорського правителя Ендре (Андраша) II з хрестоносцями;
- проаналізувати участь рицарів у захисті угорських володінь від вторгнень кочівників;
- визначити обставини, що змусили орденське керівництво перемістити діяльність ченців-рицарів у польські землі;
- дати оцінку взаємин Тевтонського ордену з польськими князями;
- висвітлити процес завоювання Пруссії тевтонськими рицарями.

Історіографія проблеми. Орден тевтонських рицарів належить до тих феноменів в історії Центрально-Східної Європи, які викликали найсуперечливіші почуття і судження як у сучасників, так і наступних поколінь. Протягом трьохсот років тевтонські рицарі займали важливе місце у політичному, економічному та культурному житті Німеччини, Угорщини, Польщі, Литви, Росії та Лівонії (згодом розпалася на дві країни, Латвію та Естонію) і міфи з легендами, що ходили про їхню діяльність, породили стійкі стереотипи в історіографії цих країн.

Для династії Гогенцоллернів, представники якої правили на периферії старого Regnum Teutonicum (Тевтонського королівства), на землях, які спочатку належали слов'янам або балтам, орденська держава, що існувала в тих же умовах, була чудовим зразком. Тенденція ще більше посилилася на початку XIX ст., особливо в епоху наполеонівських війн. Піднесення національного почуття вимагало славного історичного коріння. Боротьба за праву німецьку (точніше, пруську) справу під час визвольної війни (Freiheitskrieg) 1813 р. закликала до місії, реалізованої Тевтонським орденом. Добровольця, який воював з французами, уподібнювали до рицаря, який став на шляху загрози, що насувається зі сходу. Обидва вони мали символізувати «непорушні цінності Німеччини», героїчне минуле боротьби в ім'я існування нації [60, с. 669].

Після Віденського конгресу інтелектуальні еліти, які шукали фундамент нової Німеччини, знову звернулися до тевтонських рицарів. «Німецькі панове» (Deutschherren) стали об'єднуючим гаслом, покликаним подолати поділ країни на держави Баварії, Саксонії, Пруссії і Бадена, що ворогували одна з одною [60, с. 669].

Наукові інтереси німецьких істориків загалом зводились до вивчення таких проблем: характер завоювання Пруссії Тевтонським орденом у XIII ст.; характер відносин Тевтонського ордену із Польщею, Литвою Руссю; внутрішня політика Тевтонського ордену; економічне та соціальне життя орденської держави; ідеологія Тевтонського ордену.

Одним із перших дослідників історії орденської держави у Пруссії був Карл Лохмейер, професор Королівського Університету в Кенігсберзі. У його монографії «Історія Східної та Західної Пруссії» історія орденської держави в Пруссії простежена аж до 1407 року, докладно досліджено економічну та соціальну політику ордену в Пруссії, його місіонерську діяльність, виділено особливу роль римської церкви в житті ордену.

Починаючи з 1923 р. над вивченням історико-культурної спадщини Тевтонського ордену держави працювала створена у Кенігсберзі «Історична

Комісія з вивчення Східної та Західної Пруссії». Підсумки наукових друкувалися у щорічнику «Давньопруські дослідження», який видавався упродовж 1924-1943 рр. Члени активно співпрацювали з Кенігсберзьким університетом та іншими науковим установами, які займалися дослідженням історії Пруссії.

У 1932 р. побачила світ монографія К. Крольмана «Політична історія Німецького ордену в Пруссії», в якій автор пов'язує виникнення орденської держави з процесом загальнонімецького просування на Схід, що призвів до короткочасного відвоювання земель на схід від р. Ельби. Дослідник вказував на неприязнь поляків до Тевтонського ордену, що проявилася у їх агресивній діяльності на поч. **XV** ст. Причину падіння держави Тевтонського ордену історик вбачав в діяльності Пруського Союзу (1440 р.) за підтримки Польщі [44, с. 13].

На схожих позиціях стояв Е. Машке, у книгах якого наводяться роздуми про священну місію Німецького ордену, що рухався до заснування «нової німецької Батьківщини на Сході», про змагання за необхідний для німців «життєвий простір», про видатні перемоги рицарів над прусами-поганями. Осмислюючи феномен Тевтонського Ордену, його роль у пруській державі, історик звертається до християнської ідеї служіння Богу та імперії, ідеологію якої висунув і наполегливо реалізовував один з найбільш видатних очільників Ордену – гросмейстер Герман фон Зальца. Як переконаний вчений, головна заслуга братів-рицарів, полягала у відвоюванні «життєвого простору» для німецького народу на сході Європи [82]. Зауважимо, що ідеї Е. Машке загалом представляли офіційну позицію Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, членом якої він був з 1937 р.

У повоєнній німецькій історіографії поступово з'являються нові ідеї у трактуванні історії Тевтонського ордену, який представляється, передусім, як член універсальної католицької церкви Європи. Орден – не тільки витвір німців, оскільки він виражав і втілював в життя ідеї всього християнського світу. Першим цю думку висловив 1955 р. Маріан Тумлер у своїй

фундаментальній праці «Історія Тевтонського ордену до 1400 року» [15, с. 21].

Ідею Тумлера підтримав у 1956 р. видатний історик В. Хубач, який заявив, що історія ордену є невід’ємною частиною історії Європи, в рамках якої вона і повинна вивчатися, а історія Пруссії – «це міжнародна історична проблема» [113, с. 564]. Історик ордену Е. Вейзе наполягав, що орден представляв найкращі ідеали християнської Європи. А Карл Форштрейтер заявляв, що «історія Пруссії – це предмет загальної історії». Ф. Беннінгхофен, фахівець з історії Лівонії, писав, що вже в XIII ст. Лівонія завдяки торгівлі з Заходом та місіонерській діяльності ордену перетворюється на культурну провінцію Європи. На думку Беннінгхофена, церковна культура була основою сучасної європейської культури, без якої культури на Заході взагалі не було б [44, с. 12].

У книзі, присвяченій 800-річчю ордену, що вийшла у Відні 1967 р. Тевтонський орден був названий творінням усієї Європи, а його історія – міжнародною. Тут особливо наголошується, що орден, виконуючи католицьку місію, не відмежувався від європейських народів, хоч і зберіг німецьку мову та звичаї та залишився за своїм характером німецьким [44, с. 12].

Головна проблема взаємовідносин ордену з Польщею, що обговорюється німецькими дослідниками, – це договір між орденом і польським герцогом Конрадом Мазовецьким (за участю єпископа Пруссії Християна) укладений у 1226 р. про закріплення за орденом Кульмської та Любавської земель, який заклав основу орденській державі в Пруссії.

Більшість німецьких остфоршерів (представники східного напрямку досліджень Тевтонського ордену: У. Арнольд, Е. Вейзе, Х. Шульц та ін.) у своїх працях підкреслюють, що, укладаючи даний договір, мазовецький герцог переслідував насамперед свої власні інтереси, прагнучи руками тевтонських рицарів захопити Пруссію і утвердити у ній польське панування. К. Лохмейер підкреслював неоднозначність відносин ордену з Польщею, – з одного боку, типово союзницькі відносини в галузі торгівлі та військової

політики, а з іншого – постійні територіальні претензії та суперечки, які особливо загострюються в XIV ст. [103, с. 276]

Польській історіографії у відображенні історії ордену спочатку була притаманна ворожість, багато в чому обумовлена позицією польських середньовічних хроністів – особливо Яна Длугоша (XV ст.) з його «Історією Польщі» та «Грюнвальдською битвою». Певну роль в цьому питанні відіграла і польська художня література XIX ст. (А. Міцкевич, Г. Сенкевич), яка яскраво відобразила експансіоністський характер орденської політики. Більше зважений підхід до вивчення історії Тевтонського ордену спостерігається з другої половини XX ст., після утворення Польсько-німецької комісії істориків з вивчення історії ордену. Проте з багатьох питань орденської історії між польськими істориками та їх німецькими колегами існує принципова розбіжність у поглядах. До них відноситься, наприклад, питання про корінне населення Хелмінської (Кульмської землі).

Так, польський історик В. Кетржинський доводив, що населення цієї землі з найдавніших часів було польським, а сама земля входила до складу Польського королівства [115]. Німецький остфоршер Г. Хенкель вважав, що ця земля була здавна заселена прусами і перебувала в стані повного руйнування через постійні війни з поляками, і тільки хрестоносці забезпечили безпеку її кордонів і сприяли її розквіту.

Однією з головних спірних тем залишається договір 1226 р. між Конрадом Мазовецьким і Тевтонським орденом. Різна оцінка договору спостерігається навіть у середньовічних хроністів. Польський хроніст Ян Длугош негативно оцінював діяльність Конрада, тоді як хроніст ордену Петер з Дусбурга називав його «славним християнським правителем», «людиною, цілком благочестивою і ревнителем віри».

Німецькі та польські історики по-різному трактують заклик тевтонців до Пруссії: німці схвалювали дії польського герцога, поляки, навпаки, вбачали в тевтонцях справжню біду. Прикладом такої оцінки може бути робота польського історика Герарда Лабуди [117].

Однак іншої думки дотримується польський історик В. Влодарський, який вважає, що закликаючи на допомогу німецьких рицарів, Конрад Мазовецький переслідував перш за все свої власні експансійні цілі, пов'язані з завоюванням Пруссії, які однак, перетнулися з інтересами папства, яке виношувало ідею створення на пруських землях незалежної від Польщі єпископської держави. Саме з цією метою єпископ Пруссії Християн запропонував герцогу Мазовецькому ідею створення на землях Пруссії незалежного рицарського ордену, який був би підпорядкований тільки папі римському, але проводив би потрібну Польщі політику [126].

У своїй ґрунтовній «Історії України-Руси» М. С. Грушевський епізодично згадував про Тевтонський орден, зокрема про його політичні стосунки з Польщею і Литвою. Підписання Калішського договору 1343 р. історик пояснював потребами Яна Казимира III у здійсненні внутрішніх реформ, паралельно звинувачуючи монарха у нерішучості, оскільки він своїми діями «вповні відгрожував Польщу від моря» [49, с. 128]. Передісторію цих подій вчений стисло висвітлює одному з параграфів своєї пізнішої праці «Середні віки Європи». Акцентуючи на агресивній політиці братів-рицарів по відношенню до сусідньої Польщі, він констатував: «Воно не тільки підбило собі всю Пруссію, до устя Німана, але поширилось і коштом слов'янського моря, на захід, і стало наступати [...] горі Вислою, в сфері розселення польського. Взяте в два огні, між Бранденбурською маркою й пруським брацтвом слов'янське Поморє германізувалось до останку» [50, с. 130].

Варто також згадати дослідження українського медієвіста М. В. Бречкевича, присвячене військово-політичній діяльності східнопоморського князя Святополка II. У своєму дослідженні вчений досить багато місця відвів характеристиці взаємин Святополка з тевтонцями. Особисті симпатії вченого залишаються практично непомітними. Там, де вони наявні – на боці східнопоморського правителя. Про польських правителів (Конрада Мазовецького та його синів синами) дослідник писав з

певною стриманістю і обмежується констацією факту їхньої співпраці з Орденом проти Святополка [38, с. 17].

У своїй статті київський дослідник Т. Горбач [46] шляхом перехресного використання листів і розповідних джерел визначив обставини участі союзників Владислава Локетека у військовому протистоянні Польського королівства з Тевтонським орденом в Пруссії. Вчений поставив під сумнів поширену в польській історичній науці точку зору стосовно участі галицько-волинських рицарів у виправі королівського війська на територію Пруссії восени 1330 р. Крім того науковець припустив, що русини, які згадуються у посланні верховного магістра ордену – Лютера фон Брауншвайґа до папи Іоанна XXII, входили до лав військової дружини великого князя литовського Ґедиміна.

У статті О. Головка [43] висвітлено процес проникнення тевтонських рицарів у Центрально-Східну Європу, визначені історичні обставини заснування Добжинського ордену хрестоносців, охарактеризовані його взаємини з польськими та руськими князями, пруссами і литовцями.

У публікації львівського історика Л. Войтовича [42] висвітлюється питання військово-політичної і торгово-економічної співпраці між Галицько-Волинським князівством і Німецьким орденом впродовж XIII–XIV ст. На основі наявних джерел дослідник робить висновок, що такий союз був обумовлений реаліями тогочасної політичної кон'юнктури, і був вигідний для обидвох сторін.

Л. Войтович [42] займався також вивченням проблеми військово-політичного і торгово-економічного союзу між Галицько-Волинським князівством і Німецьким орденом впродовж XIII–XIV ст. Здійснивши аналіз джерел, автор дослідник дійшов висновку, що існування такого союзу було зумовлене тогочасними політичними реаліями і було вигідним для обох сторін.

Дослідженням історії Тевтонського ордену займався чернівецький історик О. Масан. Так, на думку вченого зміст документів, пов'язаних з перебуванням відділу німецьких рицарів-ченців у Бурценланді (Угорщина) [75], дає підстави критично віднестися до твердження, поширеного в історіографії твердження, що Тевтонський орден намагався створити там власну державу. Остання, як переконаний автор не могла з'явитися з тих чи інших формулювань папських документів, які, власне, передбачали лише церковну екземпцію для краю Бурци як орденського володіння.

Досліджуючи історію Добжинського ордену і т.зв. дорогичинський інцидент, вчений встановив, що кількість рицарів ордену, заснованого з ініціативи Конрада Мазовецького була незначною (16 рицарів), щоб серйозно впливати на політичні події. Розглядаючи дорогичинський інцидент 1237 р., О. Масан вважає, що добжинські рицарі здалися князям Данилові і Василькові Романовичам без особливого спротиву з огляду на чисельну перевагу волинського війська і неможливістю ефективно оборонятися у погано укріпленому місті [77, с. 58]. Науковець вважає, що Добжинський орден був локальним утворенням, якому цистерціанські місіонери та мазовецькі правителі відводили роль знаряддя регіональної політики. Самостійного значення він не мав через його малочисельність і незначну матеріальну базу [77, с. 60].

Вивчаючи питання дипломатичного забезпечення вторгнення Тевтонського ордену в Пруссію [74], науковець констатує, що впродовж активної дипломатичної діяльності магістр Німецького ордену Г. фон Зальца (1225-1235 рр.) і його сподвижники у повній мірі реалізували можливості, що відкрилися перед рицарями на південному сході Балтійського регіону у зв'язку із запрошенням князя Мазовії Конрада по допомогу у боротьбі проти войовничих сусідів – пруссів-язичників. Невдала спроби заснування власного незалежного володіння в Угорщині і не зовсім чіткі територіальні перспективи на Близькому Сході, змусили спонукали магістра та його соратників з усією виваженістю підійти до вирішення юридичних і

політичних питань, пов'язаних цілим з комплексом взаємин з Конрадом Мазовецьким, пруським і мазовецьким єпископами. Тевтонський досить оперативно забезпечив собі юридично гарантоване поле діяльності і доволі енергійно розпочав процес формування засад власної державності за рахунок планомірного завоювання територій на північному заході Мазовії і в прилеглих районах Пруссії.

Джерельна база дослідження. Першою цілісною узагальнюючою пам'яткою історіописання Тевтонського ордену є «Хроніка землі Пруської», створена 1326 р. орденським священником Петром з Дусбурга [14]. «Хроніка» була завершена у 1326 р., в її тексті зображена картина історичних подій XIII – першої чверті XIV ст., передано їх осмислення з позицій хрестоносця-завойовника.

Ця хроніка, разом з тим, виступає і як перший літературний твір, що чітко фіксує та офіційно формує історичну пам'ять орденських братів. Автор хроніки цілком виразно позначає зміст її написання: він прагне, щоб «вона стала надбанням всіх, щоб наявній у ній події кожного року залишилися у пам'яті нащадків» [14, с. 5]. З метою надання хроніці більшої доступності, перш за все для самих не завжди освічених членів Ордену, вже найближчими після свого створення років вона була перекладена з латинської мови на німецьку, причому у порівняно легко доступній для запам'ятовування римованій формі.

Виклад подій починається зі створення Ордену і завершується описом подій, сучасних автору. Основна частина хроніки присвячена історії завоювання Пруссії та війни братів-рицарів з литовцями. Вона представлена у другій та третій (найширшій) частинах та «Додатках», що займають у сукупності понад вісімдесят відсотків від загального обсягу хроніки.

Хроніка написана латинською мовою і структурно складається з чотирьох книг. Перша розповідає про заснування Тевтонського ордену купцями з Бремена та Любека близько 1190 р. під час облоги хрестоносцями Акри в Палестині; друга – про вторгнення хрестоносців до Пруссії, фактично

санкціонованого імператором Фрідріхом II Штауфеном, який подарував Ордену в 1226 р. в якості феода пруські землі «Золотою буллою»; третя – про війни з прусами до 1283 р. та з Литвою до 1326 р. Четверта частина «Хроніки» містить опис різних подій світової історії, що дозволяє осмислити історію Тевтонського ордену періоду завоювання Пруссії у ширшому контексті. Збереглися і доповнення, що датовані 1326-1330 рр., зроблені вочевидь Петру з Дусбурга. Як сучасник описуваних подій, Петро з Дусбурга виступає лише главах, що висвітлюють події 1290-1326 рр. «Хроніка» написані на матеріалах нарративних джерел (хроніки та аннали окремих монастирів у Пруссії, письмові донесення), дипломів та усних переказів про хрестоносців.

«Хроніка» Петра з Дусбурга як джерело заслуговує на високу оцінку. Вона містить об'ємний матеріал, що характеризує економічний, суспільний та політичний устрій прусів. Лише ця «Хроніка» зберегла численні факти з історії боротьби пруського народу за незалежність у 1230-1283 рр. та інформацію про наступні спроби визвольної боротьби з Тевтонським орденом.

У своїй першій грамоті 1211 р., [6] угорський король Ендре II офіційно підтверджує за тевтонськими братами необмежене володіння землею Бурца в південно-східній Трансільванії і обґрунтовує свою постанову необхідністю захисту регіону від куманів. Таким чином, зміст першої грамоти показує, що рішення Ендре II було викликане набігами куманів, і що головним прагненням угорського монарха був захист території Угорщини від нападів кочівників шляхом встановлення контролю над землею Бурца.

Друга королівська грамота видана у тому ж 1212 р. [7] вказує на запеклий характер зіткнень орденських братів з куманами; що, мабуть, відбиває посилення тиску кочівників, які прагнули перешкодити тевтонським рицарям закріпитися в землі Бурца. У свою чергу, Ендре II виявляє у своїй другій грамоті очевидне задоволення військовими успіхами тевтонських

рицарів і надає їм нові привілеї, що оберігали братів від посягань чиновників королівського казначейства.

Наступна грамота, складена приблизно в 1215 р., [4] закріплює за тевтонськими рицарями володіння «нещодавно збудованою фортецею Крейцбург», що знаходилась за межами території, наданої Ендре II тевтонським рицарям 1211 р. Таким чином, зміст третьої королівської грамоти свідчить, що брати не тільки повною мірою використовували надані ним привілеї для встановлення контролю над землею Бурца, а й перейшли до територіальної експансії.

Остання грамота Ендре II, надана рицарям у 1222 р. [5] і скріплена золотою королівською буллою, є найбільш змістовнішим документом серед усіх джерел, що стосуються періоду перебування тевтонських братів у Трансільванії. Насамперед цей документ надає найцінніші відомості про територіальну експансію братів. У своїй грамоті угорський монарх надає правителям Бурци нові території, що тягнуться «аж до кордонів бродників», тобто до південної Молдови, як і до Дунаю в північно-східній Валахії. Таким чином, ця постанова відображає розмах завоювань рицарів у Куманії. З іншого боку, у своєму дарчому акті угорський король повідомляє, що він відновлює рицарів у колишніх правах і надає їм нові привілеї як компенсацію за збитки, завдані тевтонськими братами в ході спроби Ендрія II вигнати рицарів з їхніх володінь наприкінці 1221 р.

Послання папи Григорія IX повідомляють, що до появи рицарів кумани регулярно вторгалися в Трансільванію саме через територію Бурци, приводячи, за словами понтифіка, угорське королівство «у велике сум'яття». Отже, зміст папських послань дозволяє припустити, що рішення Ендре II було викликане набігами куманів, що почастишали і його головним прагненням було перешкодити нападам кочівників шляхом встановлення надійного контролю над Бурцею, що перебувала на стадії колонізації (належала до появи тевтонських рицарів) Угорському королівству тільки номінально.

Послання папи Гонорія III та його наступника, Григорія IX, залишаються єдиними джерелами, що містять опис обставин вигнання тевтонських рицарів з Трансільванії у 1225 р., і чітко вказують на справжню причину, що спонукала, на їхню думку, короля Ендре II прийняти це рішення [99, с. 98].

«Великопольська хроніка» [3] є твором польського історіописання XIII-XIV ст., що збереглася як частина великої збірки різних історичних творів, впорядкованої в кінці XIV ст. при єпископській кафедрі в Гнезно під узагальненою назвою «Велика чи довга хроніка поляків або лехитів».

Відомості про взаємозв'язки польських князів з тевтонським орденом зустрічаються в «Хроніці» декілька разів. Вперше автор згадує тевтонців у зв'язку з набігами пруссів на територію Мазовецького князівства. З метою забезпечення своїх володінь правитель Мазовії Конрад, за порадою площкого єпископа Гюнтера та сілезького князя Генрика Бородатого (бл. 1165 – 19 березня 1238 р.), подарував Ордену Хелмінську землю. Наступна згадка пов'язана з початком першого пруського повстання проти Ордену (1243 р.), спровокованого правителем Східного Помор'я Святополком II Великим (1190 – 11 січня 1266 р.) і початком військового протистояння між Поморським князівством і Німецьким орденом. На боці тевтонців Хрестоносців виступили польські князі. Втретє німецький орден згадується у контексті відходу литовського правителя Міндовга (1203-1263 рр.) від християнства. В четвертий раз про орденських братів автор хроніки згадує у 1261 р. як про учасників хрестового походу на Литву, що завершився розгромом війська хрестоносців поблизу Покарвіса. Вп'яте тевтонці постають на сторінках хроніки 1268 р., – під час їхнього зближення з вроцлавським князем Земомислом. Незважаючи на скупість повідомлень «Великопольська хроніка» є важливим джерелом для вивчення питання про характер орденсько-польських стосунків в XIII ст.

Детальна інформація з історії військового конфлікту князя Святополка II (Східне Помор'я) з Тевтонським орденом вміщена в «Кульмській хроніці»,

написання якої відноситься до часу 1246/1247-1252 рр. членом кульмського конвенту і у хронологічному відношенні описує період 1242-1246 рр. [114, с. 77-83] Першопочаткова версія «Хроніки», написана латинською мовою не збереглася. У 70-х роках XIII ст. текст «Хроніки» було використано для написання латиномовної компіляції, до складу якої було включено першу частину «Прусської реляції Гартмана фон Гелдрунгена» (до 1253 р.) та інші, втрачені на сьогодні джерела. Ймовірно, що латиномовна компіляція стала основою для написання поетичної збірки, написаної німецькою мовою, що була адресована братам-рицарям.

«Старша Олівська хроніка» [27] – твір, написаний в середині XIV ст. в Оліві – цистерціанській обителі поблизу Гданська. Наявна у «Хроніці» інформація орієнтована на висвітлення політичної історії Східного Помор'я в період панування місцевої князівської династії, її польських послідовників і тевтонською Німецького ордену. «Олівська хроніка» є одним з найбільш детальних писемних для вивчення взаємин Ордену і Польщі XIII – першої пол. XIV ст. На її сторінках представлені свідчення про захоплення хрестоносцями Східного Помор'я (1308-1309 рр.), а також про військовий конфлікт Ордену з Владиславом Локетком (1327-1332 рр.).

Невелика хроніка, що має в оригіналі 22 сторінки під назвою «Витяги з пруських справ» [12] належить невідомому самбійському каноніку, члену орденського капітулу. Хроніка написана наприкінці 1330-х і, мабуть, у 1340-ті рр. розділена на 9 частин. Друга частина містить деякі важливі відомості про духовні ордени, третя – про дати заснування Тевтонським орденом замків та міст у період між 1237 та 1337 рр., а шоста – дуже короткі відомості про війни у Пруссії з 1251 по 1338 р.

При вивченні орденської експансії до Пруссії особливу цінність представляє актовий матеріал. По-перше, важливу роль відіграють документи папської курії, що яскраво ілюструють різні аспекти політики, що проводилася «святим престолом» у Пруссії. У зв'язку з цим основне значення має була папи Гонорія III магістру та братам Тевтонського ордену про надані

їм привілеї (1220 р.) [1]. Булла визначила для Ордену можливості та умови підкорення язичницьких, а в перспективі та пруських земель Європи Були понтифіків, адресовані пруському єпископу Християну, характеризують один з аспектів орденської експансії до Пруссії – напружені стосунки з представником католицької церкви з приводу влади над прусами та власності на землі [18].

По-друге, імператорська влада, яка потребувала зовнішньої підтримки в період найгострішого протистояння з папською владою у 20-30-ті рр. XIII ст., також мала на меті поширення більш серйозного впливу на духовно-рицарські ордені. Яскравою ілюстрацією таких устремлінь є «Золота булла», видана в Ріміні в 1226 р. – основний документ міжнародного права, який забезпечив формальну підтримку орденської експансії в пруські землі з боку імперії [11]. Крім цього, документ визнавав права Ордену на володіння пруськими землями і надавав рицарям цілий ряд найважливіших господарських та політичних прав. Власне, великий список цих привілеїв створював фундамент для утворення в перспективі орденської держави у землях прусів, тобто, обґрунтовувалася ідея не лише необхідності християнізації прусів, а й їх підпорядкування та підкорення. Крім інтересів імперії на Балтиці, булла також відбивала претензії Фрідріха II та його імперії на світове панування.

У ході дослідження також використані такі міжнародні угоди, як укладений у 1249 р. між Орденом та представниками кількох пруських земель Христбурзький мир [28], що містив статті про права і свободи хрещених прусів; договір Тевтонського ордену з Галицьким та Мазовецьким князями, укладений у 1254 р. [9], в якому наявна інформація про умовах нетривалих спільних військових дій проти прусів.

РОЗДІЛ I. СТАНОВЛЕННЯ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Тевтонський орден історично виник у Леванті (з середньофранц. – Soleil levant «схід сонця» – узагальнююча назва територій країн східної частини Середземного моря (Сирія, Ліван, Палестина, Ізраїль, Йорданія, Єгипет, Туреччина), в більш вузькому значенні – Сирії, Палестини, Ізраїлю і Лівану) як чергова духовно-рицарська корпорація, створена для вирішення конкретних, досить вузьких військово-політичних завдань у певному географічному просторі. До XIV ст. він виріс на територіального князя середньовічного світу, перетворився на володаря великих земель, колективного правителя потужної та економічно розвиненої держави в Балтійському регіоні, розташованого далеко від місця своєї появи та ранньої історії.

Німецьке рицарство відміну від французького й італійського, спочатку не виявляло значної хрестоносної активності та масового бажання визволяти Палестину з-під влади ворогів Христа. Під час першого хрестового походу Німеччина перебувала в стані запеклої внутрішньої усобиці, яку поглиблювала боротьба за інвеституру між імператорською і папською владою [107, с. 64-65]. У другий хрестовий похід німецький король Конрад III (1138-1152 рр.) виступив лише завдяки особистим умовлянням одного з найавторитетніших церковних діячів того часу Бернарда, абата Клервоського. Значну частину королівського війська, окрім знаті та рицарів становили звичайні селяни, ремісники і всіляка біднота, які сподівалися знайти на Сході кращу долю. Частина ж імперських князів взагалі відмовилася від участі в поході, мотивуючи відмову необхідністю боротьби проти сусідніх слов'янських язичників. Однак так званий «вендський хрестовий похід» 1147 р. мав дуже обмежені наслідки [91, с. 157].

Імператор Фрідріх I Барбаросса (див. додаток № 1) спромігся організувати досить масову участь німецького рицарства у третьому

хрестовому поході, хоча наприкінці XII ст. сама хрестоносна ідея вже почала вичерпувати себе, Гогенштауфени переслідували насамперед політичні й династичні цілі, прагнучи успішними діями в Палестині піднести власний престиж і зміцнити свої позиції в Середземномор'ї [105, с. 428]. Результати цього походу виявилися не значними, тому що німецьким, англійським і французьким хрестоносцям вдалося взяти лише фортецю Акру, а Єрусалим, захоплений 1187 р. єгипетським султаном, так і залишився у його руках [105, с. 428]. Однак саме з третім хрестовим походом пов'язує частина фахівців заснування Німецького ордену. В підручниках це твердження подається як dokonаний факт з вказівкою на 1190/91 р. [59, с. 281; 120, с. 229].

Очевидно, що це твердження увійшло в широкий вжиток завдяки свідченню Петра з Дусбурга, який у своїй «Хроніці землі Пруської» писав наступне: «В рік від Втілення 1190 року, коли град Аккон був обложений християнами та милістю Господа відвойований з рук невірних, були у війську християнському деякі побожні люди з міст Бремена і Любека, які, будучи людьми, не здатними без милосердя і співчуття дивитися на різні нестерпні поневіряння і незручності хворих, які були у згаданому війську, влаштували госпіталь у наметі своєму, зробленому з вітрила корабля, що по-тевтонськи називався «кока», де, зібравши згаданих хворих, віддано і смиренно служили їм і від благ, посланих ним Богом, бережливо користуючись, милосердно зцілювали, вважаючи, що у особі будь-якого хворого чи жебрака вони приймають самого Христа...» [14, с. 11].

Насправді ж під час облоги Акри був заснований не чернечо-рицарський орден, а шпиталь для лікування хворих і поранених німецьких хрестоносців.

Пізніша офіційна історична довідка Німецького ордену – «Narratio de primordiis ordinis Theutonici», складена близько 1244 р., повідомляє про це наступне: «У час коли Аккон був обложений християнським військом і з Божою поміччю визволявся з рук невірних, спорудили деякі міщани з міст Бремена і Любека, аби во славу Бога виконати справу милосердя, шпиталь під

вітрилом корабля, який називається когга, у війську при сприятливих обставинах за цвинтарем Святого Миколая, між горою, на якій розташовувалось військо, і рікою; зібравши в ньому багатьох і різних хворих, вони з чистою душею виконували обов'язки людськості, піклуючись з великим старанням про цей і шпиталь аж до прибуття Фрідріха, пресвітлого герцога Швабії, сина римського імператора Фрідріха (Барбаросси)... Коли ж відтак названі бременські та любекські міщани побажали повернутися на їхню і батьківщину, то, за наполяганням згаданого герцога й інших знатних, передали вказаний шпиталь з – усіма зібраними милостиням і приналежностями (герцогському капелану) Конраду і камерарію на ймення Бурхард... Названі ж капелан і камерарій відмовившись від мирського блиску, вступили на шлях щасливого (тобто духовного) життя і з приємністю прийняли на свої шії ярмо Господнє, добровільно склавши чернечу обітницю, милостиво започаткували вказаний шпиталь во славу і Святої Богородиці Діви Марії, який вони назвали головним іменем – Німецький госпіталь Святої Марії в Єрусалимі – в надії і вірі в те, що після того, як Свята земля повернеться до християнського культу, в Священному місті Єрусалим і буде головний дім (domus) цього ордену...

Коли ж місто Аккон було захоплене, брати названого дому купили город всередині мурів цього міста, навпроти брами Святого Миколая,... в якому збудували церкву, шпиталь та інші будівлі, необхідні для їхніх потреб... У цій церкві був похований також згадуваний герцог Фрідріх, як він і заповідав» [19].

У кінці передостаннього абзацу вжито слово «орден», що суперечить попередньому змісту джерела, в якому виразно йшлося лише про польовий шпиталь. Цю суперечність можна пояснити тим, що «Narratio» була написана не по свіжих слідах подій, а пізніше, вже в XIII ст., функціонером Німецького ордену, який мислив, так би мовити, «орденськими» категоріями і мимоволі назвав шпитальну спільноту орденом. Окрім того, офіційна назва корпорації з вказівкою «у Єрусалимі» утвердилася остаточно в 1217 р. [122, с. 14], хоча

вживалася нерідко й раніше. Що під Акрою був заснований саме шпиталь, а не орден, свідчать й автентичні документи з часу третього хрестового походу, які в конкретних деталях розходяться з «Narratio».

Зокрема, 15 вересня 1190 р. єрусалимський король Гвідо і його дружина Сибілла надали Німецькому шпиталю будівлю Вірменського шпиталю в Акконі, який ще потрібно було завоювати. Документ передбачав, що в разі неможливості надання цього будинку, німці одержать сусідню ділянку для спорудження шпиталю. Цей дар король передавав «у руки магістра Зібранда, який започаткував і спорудив шпиталь під час облоги Аккону» [34, с. 18]. Можливо, ця особа належала до тих бременців і любекців, яких «Narratio» згадує як засновників шпиталю. Варто погодитися з тими німецькими дослідниками, які вважають справжнім засновником шпиталю «задокументованого» Зібранда, а не капеллана Конрада і камерарія Бурхарда, які не згадані в жодному документі, окрім «наративної» «Narratio», яка є свідченням дещо тенденційним. То що ж повідомляють інші актові джерела?

Вже 6 лютого 1191 р. римський папа Климент III взяв «дорогих синів, німецьких братів церкви Святої Марії в Єрусалимі» та їхнє майно під свій захист [40, с. 149]. Це означало, що чернеча спільнота була офіційно визнана папським престолом, набувши, отже, постійного, довготривалого характеру В цьому зв'язку потрібно зазначити, що загалом шпитальні корпорації (госпіціуми), які ставили перед собою завдання розміщення прочан до Святих місць, їхнього харчування і лікування, церква влаштовувала тоді повсюдно Такі заклади стали обов'язковими атрибутами монастирів і єпископських кафедральних церков у багатьох країнах Західної Європи, а під час хрестових походів – і на Близькому Сході, зокрема в Єрусалимі. Функції шпиталів виходили далеко за рамки суто лікувальних закладів, тому що вони призначалися не тільки і не стільки для хворих чи поранених, але головним чином для прочан, бідних мандрівників жебраків тощо. Кожен шпиталь перебував під покровительством та захистом церкви і складав, як правило єдине ціле з церковною будівлею, розташовуючись поблизу вівтарної частини

[104, с. 58]. Приблизно в 1118 р. (за іншими свідченнями – 1128 р.) у Єрусалимі постав Німецький шпиталь Св. Марії, який з 1143 р. підпорядковувався госпітальєрам Св. Іоанна.

Членами нового госпіталю були рицарі і ченці, які взяли на себе обов'язки для догляду за хворими. Незабаром німецький госпіталь потрапив у сферу інтересів госпітальєрів Св. Іоанна, керівництво яких прагнуло об'єднання всіх госпітальних організацій під своєю владою не лише на Святій Землі, а й у Західній Європі. Цим претензіям іоаннітів на гегемонію сприяла та обставина, що на боці госпітальєрів Св. Іоанна виступила римська курія. У цій ситуації перший німецький госпіталь став на шляху іоаннітів у їхньому прагненні поширити свій вплив на німецькі землі. Який результат цього протистояння, не відомо. Відомо лише, що згідно з папським розпорядженням 1143 р. німецькі госпітальєри мали підкорятися керівництву іоаннітів, що ними постійно ігнорувалось [40, с. 148].

У 1187 р. близькосхідна історія першого німецького госпіталю переривається через захоплення Єрусалима військами єгипетського правителя Саладіна та втрати братством своєї штаб-квартири та володінь. Проте це не означало крах самого братства. Відповідно до папської булли від 1143 р. госпіталь продовжував діяти на території Священної Римської імперії німецької нації [40, с. 148].

Подальшу історію Єрусалимського німецького шпиталю можна простежити, взявши до уваги появу другого німецького госпітального дому близько 1190 р., у період третього хрестового походу, при облозі м. Акри [14, с. 11]. Однак залишається незрозумілим його зв'язок з Єрусалимським госпіталем, що зник у 1187 р. Не прояснюють ситуацію і письмові джерела з історії ордену. Літописці братства, описуючи ранню історію духовно-рицарської організації, часто не мали навіть уявлень про події того періоду. Наприклад, твір, створений у середині XIII ст. і розповідає про початок діяльності Тевтонського ордену («Розповідь про початок Тевтонського ордену»), з'явився в період запеклого протистояння тевтонців з іоаннітами, у

зв'язку з чим інформація, що міститься в праці, настільки відфільтрована автором, що не дає можливості відшукати будь-які факти, що проливають світло на справжній стан справ в питанні взаємовідносин Акконського та Єрусалимського госпіталів. На противагу зазначеному твору грамота угорського короля Ендре (Андрія II) 1211 р., адресована орденській братії, дає зрозуміти, що Тевтонський орден, що вийшов з Акконського шпиталю, є не що інше, як пряме продовження першого німецького шпиталю, заснованого Єрусалимі близько 1128 р. [40, с. 149].

Двоє позиція ордену на початковому етапі свого існування у питанні визнання своєї наступності по відношенню до першого Єрусалимського госпіталю пояснюється страхом втратити самостійність, потрапивши під контроль Ордену госпітальєрів. Зміна позиції керівництва Тевтонського ордену пов'язана з прагненням керівництва ордену захопити володіння Єрусалимського госпіталю на території Німеччини; утвердженням ордену папою та отриманням відповідних привілеїв, які ліквідували небезпеку злиття з іоаннітами [82, с. 119]. Керівництво ордену стало підтримувати факт спадкоємності для посилення престижу організації, вказуючи на давність участі ордену в хрестоносному русі. Це мала підтвердити і назва ордену – *Ordo hospitalis Sanctae Mariae Theutonicorum* (Орден тевтонського госпіталю Св. Марії) [40, с. 149].

Одяг тевтонців також символізував їхнє подвійне походження: довга біла мантия та звичайна для госпітальєрів Св. Іоанна чорна туніка. На відміну від тамплієрів на лівому плечі білого плаща було затверджено простий латинський чорний хрест [78, с. 206]. До цього одягу, ще на самому початку становлення ордену, було додано кілька почесних відмінностей для ступенів: гоф- (великого магістра, гросмейстера), дойчмейстера (магістра, ландмейстера Німеччини) і для тимчасово виконуючого його посаду. З 1219 р. на чорному орденському хресті, по периметру якого йшла срібна окантовка, на грудях у великого магістра стали розміщувати золотий хрест, кінцями якого були зображення лілії, а з 1226 р. в середині цього хреста на

золотому щиті з'явився чорний імператорський орел. На плащі рицарі носили прості хрести, а розкішніші, що символізують їхнє становище, нашивались на грудях туніки чи панцир. Крім того, великому магістру на знак його духовної та суддівської влади було присвоєно перстень.

Аккон був захоплений хрестоносцями 12 липня 1191 р., однак Німецький шпиталь не зміг одержати приміщення Вірменського шпиталю. Як і передбачав король Гвідо Єрусалимський, німцям дісталася сусідня, ділянка поряд із брамою Св. Миколая. Дещо несподівано до них пред'явив претензії Орден госпітальєрів, представники якого заявили, що, згідно з папським привілеєм, всі шпиталі в Акконі повинні підпорядковуватись їм, госпітальєрам. Окрім того, останні одержали в своє розпорядження мур, башти та інші оборонні споруди, до яких прилягала ділянка Німецького шпиталю, що загалом ускладнило становище німців [106, с. 27]. Однак не лише вони, але й інші шпиталі, які розташувалися в Акконі, зокрема засновані майже одночасно з Німецьким англійський шпиталь Св. Томаса і пізанський шпиталь Св. Духа заявили протест проти привілею іоаннітів. Незабаром виявилось, що документ із текстом «привілею» іоаннітів втрачено. 2 лютого 1192 р. магістр останніх відмовився від претензій, видавши відповідну грамоту «братові Герарду, магістру Німецького шпиталю, який є в Акконі» [110, с. 48].

10 лютого 1192 р. король Єрусалиму Гі де Лузіньян передав деякі території з дворами главі госпіталю німців брату Курауду. Зважаючи на історію появи цих документів, можна дійти висновку, що Кураудо є лише спотворене написання імені Герард. Таким чином, обидві грамоти, видання яких розділяють лише вісім днів, адресовані одному й тому ж людині – Герхарду, який, таким чином, був другим керівником госпіталю, що згадується в писемних джерелах [34, с. 19]. Новому магістру госпіталь зобов'язаний ґрунтовним облаштуванням у місті. Коли молоде братство після підкорення Акри не отримало будинок вірмен, що значився в даруваннях 1190 р., він домігся через королівський суд виплати значної суми, а також

передачі ордену будинку та земельної ділянки, розташованої поряд з тим будинком. Згодом ця територія і утворила центр спільноти. Отримана ділянка знаходилася біля вежі та брами св. Миколи. Біля вулиці, що вела до брами, знаходився госпіталь, на кладовищі св. Миколи у госпіталю було місце для поховань [34, с. 19]. У побудованій шпиталем церкві відповідно до заповіту було поховано герцога Фрідріха Швабського [109, с. 56].

Магістр іоаннітів 2 лютого 1192 р. поступився німецькому госпіталю спірною земельною ділянкою в Акрі. Сусідами госпіталю в документі від 10 лютого 1192 р. були названі брати Св. Фоми (або Томи) англійського чернечого ордену, який пізніше прийняв статут Німецького ордену [111, с. 35]. Госпіталь розбудовувався, і в 1192 р. йому наказали взяти на себе зобов'язання по підтримці у бойовому стані ділянки фортечного муру. Таким чином, він був залучений до сфери зобов'язань міщан. Цим завершилася фаза заснування госпітального братства та його закріплення в Акрі [36, с. 44].

Існує ще кілька документів, виданих різними правителями, які надавали «Німецькому шпиталю в Акконі» нерухомість і привілеї: грамота короля Єрусалимського Гвідо від 10 лютого 1192 р., документи нового правителя Єрусалимського королівства Генріха, герцога Шампанського від 1193, 1194 і 1196 рр. тощо. Спільнота одержала кілька господарських об'єктів в Акконі та його околицях, звільнення від митних зборів тощо [34, с. 19].

Нарешті, 22 грудня 1196 р. римський папа Целестин III затвердив «дорогим синам, братам Німецького шпиталю Святої Марії в Єрусалімі» всі його володіння і надав їм звільнення від десятин щодо їхньої новоосвоєної землі, право поховання «третіх» осіб, якщо вони не були під церковним відлученням чи прокляттям, збереження власних звичаїв і можливості вільного обрання свого магістра (див. додаток № 2). Папа зобов'язав єпархіальних єпископів посвячувати, вівтарі й церкви шпитальної спільноти і забезпечувати їх Святим елеєм. За апостольським престолом і єпископами, проте, залишалося право церковної юрисдикції щодо Німецького шпиталю [2]. Папський привілей значно підвищував статус шпиталю, хоча й не

перетворював його в окремий орден. За змістом, він вельми нагадує привілей іоаннітам від 15 лютого 1113 р., який звичайно розглядається як канонічна санкція Ордену госпітальєрів [56, с. 151]. Проте чернечі спільноти перетворювалися у справжні орденські корпорації лише тоді, коли звільнялися з-під юрисдикції дієцезальних єпископів і, відповідно, користувалися щодо них повним імунітетом. У будь-якому разі Німецький шпиталь станом на кінець 1196 р. не мав таких прав (зокрема звільнення від екскомунікації з боку місцевих єпископів), якими володіли тамплієри і госпітальєри [122, с. 16].

Водночас Німецький шпиталь повинен був виконувати деякі неприяманні йому функції, зокрема ремонтувати й утримувати в належному порядку прилеглу ділянку міського муру, яку, як зазначалось, обороняли іоанніти. Це означало, що німецькі шпитальники були ще чисто чернечею спільнотою, не зобов'язаною виконувати мілітарні завдання [106, с. 28].

На початку березня 1198 р. в становищі Німецького шпиталю в Акконі відбулися суттєві зміни, про які цитована вище «Narratio» повідомляє: «По (деякому) часі, коли римський імператор Генріх ... підкорив своїй владі королівство Сицилії, прибуло-велике військо як князів, так і магнатів з Німеччини на допомогу Святій землі, де, після того, як вони пробули певний час, дізнавшись про смерть імператора Генріха, вирішили окремі повернутися на батьківщину; багатьом же німецьким князям і магнатам, які (там) були, показалося корисним і почесним, щоби згадуваному шпиталю надати статут рицарів Храму; погодившись з цим, німецькі прелати, князі і магнати, які там були, зібралися у резиденції Храму, запросивши на таку важливу раду прелатів і баронів Святої землі, яких лише було можливо, котрі на нараді одностайно постановили, що часто згадуваний дім (тобто шпиталь) матиме статут госпіталю Святого Іоанна для [догляду за] хворими і бідними, як і раніше, а статут рицарів Храму – для кліриків, рицарів та інших братів на майбутнє. Це діялося в рік Господа 1190-й п'ятий у місяці березні (точна дата – 5 березня 1198 р.). Імена прелатів, князів, магнатів і знатних,

які були на нараді: шановний патріарх Єрусалимський, Генріх, пресвітерий король Єрусалиму, Назарейський, Тирський та Цезарейський архієпископи, віфлеємський і акконський єпископи магістри Госпітала і Храму та багато братів обох орденів. Імена баронів [Святої] землі: Радульф, сеньйор тиберідський, Гуго, його брат, Рейнальд сеньйор сидонський, Еймар, сеньйор цезарейський, Йоганнес із Гібелінна та багато інших з королівства Єрусалиму. З Німеччини: Конрад, архієпископ майнцький, Конрад, вюрцбургський єпископ, канцлер імператорського двору Вольферій, пассауський єпископ, який потім став аквілейським патріархом, єпископи Гардольф гальберштадтський і цейтцький, Генріх, пфальцграф рейнський і герцог брауншвейзький, Фрідріх, герцог Австрії, Генріх, герцог Брабанту, який тоді був старшим над військом, Герман, пфальцграф Саксонії і ландграф Тюрингії, Конрад, маркграф ландсберзький, Теодеріх, маркграф майсенський, Альберт, маркграф бранденбургський, Генріх фон Кальден, маршал імперії, багато графів і магнатів.

Після того ж, як закінчилася нарада і статут рицарів Храму, як зазначалося, був наданий названому дому прелатами і магістрами в домі рицарів Храму, вони обрали магістром в цьому ж місці певного брата на ім'я Герман, який називався Валпот і був братом цього ж дому, якому магістр Храму дав копію статуту ордену рицарів Храму, який відтоді належало зберігати в цьому домі... Отож прелати і князі Німеччини і всі присутні послали цього магістра Г. разом з паном Вольфером, пассауським єпископом, для представлення пану папі Інокентію [III] з листами від усіх, прохаючи уклінно, щоб він зволив затвердити названому дому статут єрусалимського Госпітала для хворих і бідних, а статут рицарів Храму для кліриків, рицарів та інших братів. Апостольський же пан, вислухавши її обдумавши їхні листи й петиції, які видалися йому розумними, милостиво задовільнив їхні прохання, затвердивши апостольським авторитетом статуту названих домів для дому Німецького госпітала Святої Марії в Єрусалимі, даючи цьому магістру владу» [19].

Процитований фрагмент потребує деяких пояснень. Похід німецьких князів на чолі з імператором Генріхом VI був проголошений ще навесні 1195 р., але практично розпочався лише влітку 1197 р. Він повинен був стати **четвертим** хрестовим походом. Німецьке військо прибуло на кораблях з Південної Італії до Аккону, де чекало на імператора, який ще залишався в Мессіні. Там він захворів на малярію і 28 вересня помер [107, с. 170]. У зв'язку з цим похід припинився, частина хрестоносців тоді ж повернулася в Німеччину, але більшість вирішила перечекати зиму в Акконі, залишившись там до весни 1198 р. Очевидно, під час зимових нарад князі й прелати домовилися устійнити німецьку присутність на Близькому Сході. В руслі виконання такого політичного завдання й відбулася реорганізація Німецького шпиталю в Німецький орден.

Датування цієї події в «Narratio» неточне, мабуть, через недогляд пізніших переписувачів, які могли прийняти римські цифри за скорочене слово «metse» або ж свідомо, хоча й не логічно, «удревнили» дату на 8 років. На жаль, оригінал джерела не зберігся. Найстаріші ж копії датуються серединою XIV ст.

Першим магістром Німецького ордену був справді Валпот (див. додаток № 3), однак його звали не Герман, як подає так звана римська копія «Narratio», а Генріх, як зазначено в інших латинських копіях і середньонімецьких перекладах. Важливо також, що в ранішому документі 1196 р. керівником (preceptor) Німецького шпиталю в Акконі названо теж Генріха. Більшість фахівців вважає, що останній і став першим магістром ордену 5 березня 1198 р. [110, с. 48]

Інокентій III одержав папську тіару в січні 1198 р. Точна дата його зустрічі з магістром Г. Валпотом і єпископом Вольфером не відома. Відповідну ж буллу він видав 19 лютого 1199 р. В ній йшлося про затвердження папою «ординації», здійсненої «магістром і братами шпиталю, який зветься Німецьким», «згідно зі способом Храмовників для кліриків та рицарів і за прикладом Госпітальєрів для бідних і немічних». Таким чином,

Інокентій III затвердив не просто право Німецького ордену користуватися статутами двох старших орденів, але власне реорганізацію Німецького шпиталю в рицарсько-чернечий орден. Адже термін «ordinatio» означав запровадження певного порядку, упорядкування, у цьому випадку – створення госпітально-військової організації орденського типу, яка функціонально зайняла проміжне місце між темплієрами як чисто військовим орденем і госпітальєрами як переважно (на той час) шпитальним орденем [106, с. 29].

Проте новопостала рицарсько-чернеча корпорація не мала ще таких привілеїв, якими користувалися два старші ордени, котрі підлягали безпосередній юрисдикції римського папи. Щоб претендувати на отримання такого привілею, потрібно було стати економічно могутньою організацією. Госпітальєри, наприклад, які усамостійнилися ще в кінці XI – на початку XII ст., добилися цього права лише в 1156 р., підкупивши, як вважали сучасники, кардинальську колегію і зламавши таким чином опір близькосхідних прелатів, котрі намагалися зберегти свою владу над філіями-підрозділами ордену в своїх єпархіях [112, с. 54]. Німецькому ордену потрібно було ще понад 20 років розбудовуватися й зміцнюватися, щоб «наздогнати» старіші чернечо-рицарські спільноти й добитися в папській курії правового зрівняння з ними [95, с. 27]. Та обставина, що йому вдалося зробити це порівняно швидко, пояснюється насамперед активною підтримкою німецьких імперських князів, хоча й інші сеньйори в Західній та Центральній Європі й на Близькому Сході не шкодували земель і привілеїв для рицарів Св. Марії.

Власне, створення і наступне політичне, військове й господарське піднесення Німецького ордену в добу занепаду хрестоносного руху було запрограмоване описаною подією 5 березня 1198 р. Сама ця подія, тобто перетворення Німецького шпиталю в чернечо-рицарський орден, як справедливо підкреслює У. Арнольд, не була спонтанною, а планувалася раніше, принаймні від 1196 р. [105, с. 424]. По-перше, створення нового

ордену не могло обійтися без попереднього вияснення позиції папської курії. Фахівці вважають, що імператор Генріх VI повинен був обговорити це питання з папою Целестином III під час їхніх переговорів 1196 р., хоча прямих доказів на користь цієї тези немає [106, с. 29]. По-друге, імперські князі мусили попередньо домовитися з госпітальєрами, які й тоді, й пізніше претендували на монопольну роль у провадженні шпитальної справи принаймні на Близькому Сході.

Папська булла 1199 р. і «Narratio» засвідчують, що останні погодилися визнати новий орден і навіть надали йому свій статут, хоча симптоматично, що «установчі збори» зі створення Німецького ордену відбулися у резиденції храмовників, а не госпітальєрів. По-третє, щоб нова корпорація не стала «мертвонародженим дитям» і могла ефективно забезпечувати політичні інтереси німецької феодалної верхівки на Близькому Сході, потрібно було вирішити питання про її кадрове забезпечення. За якої умови орден міг бути привабливим для дрібного рицарства й частини міщанства? Очевидно, його фундатори добре розуміли важливість цієї – соціальної – сторони питання. Адже на час перетворення шпиталю в орден у ньому, згідно з джерелами, було лише два рицарі, враховуючи й першого магістра Г. Валпота, предки якого походили, мабуть, з міщанської верстви. Саме тому традиційній шпитальній спільноті були додатково надані мілітарні функції, для забезпечення яких представники правлячої династії й окремі князі, насамперед ландграфи Тюрингії, вже на рубежі XII-XIII ст. передали ордену земельні володіння та інші об'єкти в Німеччині й Італії, а також спрямували в його ряди «добровольців» переважно з числа своїх міністеріалів. Одночасно в «метрополії» розпочалося будівництво шпиталів Німецького ордену, служителями яких традиційно ставали вихідці з міщанства.

Зведення чернечого шпиталю до рівня рицарського «Ордену госпіталю Діви Марії Німецького Дому в Єрусалимі» дало йому вирішальну перевагу. По-перше, було пом'якшено конкурентну боротьбу німецького шпиталю з іоаннітами, які претендували на монополію шпитальної діяльності. По-друге,

у молодого рицарського ордену з'явився потужний покровитель в особі тамплієрів. По-третє, Німецький орден з рицарським елементом отримував необхідну матеріальну підтримку від госпіталю, який мав доходи зі своїх володінь як у Святій Землі, так і в рейху («Священній Римській Імперії»). Маючи ці переваги, Німецький орден надалі спробував відіграти істотну роль у політиці християнських держав на Близькому Сході та в басейні Середземного моря [122, с. 18-19].

Перший магістр уже рицарського ордену Генріх Вальпот (5.03.1198 – 5.11.1200? рр.) походив з Рейнланду, де це прізвище було досить широко поширене. Однак віднести Генріха до якогось конкретного сімейства неможливо. Його прізвисько Бассенхаймський (von Bassenheim) виникло наприкінці XV ст., коли до списку Верховних магістрів додали герби, для чого знадобилося родове співвідношення прізвищ [34, с. 21].

Орден у правління Генріха додатково отримав нові володіння в Акрі та навколо неї. Як довго Вальпот обіймав посаду магістра не встановлено та пов'язується з датою вступу на посаду його наступника. В орденському некролозі вказано день його смерті 5 листопада (1200 р.?); мабуть, він помер в Акрі і там же був похований [88, с. 23].

Новим магістром було обрано Отто фон Керпена (5.11.1200 р. – 7.02.1209 рр.) (див. додаток № 4). Було відомо лише його ім'я, прізвище з'явилося у XIV ст. Існує припущення, яке в цілому приймається дослідниками, що Отто походив з рейнського міста Керпен [88, с. 23].

Під час правління Отто орден отримує в дар деякі володіння у Європі. Таким чином, невеликі, але численні володіння в Європі та Азії були непоганою фінансовою підтримкою молодого Ордену.

Що ж являли собою орденські володіння? В Акрі був цілий комплекс будівель у південній частині міста, що тягнувся від воріт св. Миколи до самого моря (бухти) [111, с. 37]. Орден, збудувавши для своєї резиденції замок Монфорт (Штаркенберг), на північний схід від Акри, продовжив розширювати свою присутність у місті. У Святій Землі Орден мав у своєму

розпорядженні невеликі розрізнені села, окремі виноградники, млини, маєтки та велику мечеть у районі Сидону. Коли рицарський орден зміцнів і міг утримувати для посилення своїх позицій достатню кількість рицарів та озброєних кнехтів, князь Антіохійський Боемунд IV 4 вересня 1209 р. передав йому в Триполі частину головної стіни з трьома вежами [111, с. 37].

Вважають, що Отто фон Керпен помер 7 лютого 1209 р. в Акрі, де він міг бути і похований. Під час правління цього магістра у 1208 р. новий Орден одержав від Папи герб у вигляді простого чорного хреста на білому тлі. Цей хрест орденські рицарі носили на своїх плащах з лівого боку.

Нового магістра Генріха фон Барт (після 7 лютого 1209 – 2 червня 1209 р.) (див. додаток № 5) починаючи з «Хроніки» Петера з Дусбурга, називали Германом, але вказане в некролозі ім'я Генріх найімовірніше і було правильним. Його короткочасне перебування на посаді магістра не залишило помітних слідів у розвитку Ордену [32, с. 26].

Четвертий магістр рицарського Тевтонського ордену Герман фон Зальца (1179 – 1239 рр.) (див. додаток № 6) походив з середовища міністеріалів (лат. *ministeriales*, «служиві»; від лат. *ministerium*, «служіння») – у середньовічній Європі, переважно у Священній Римській імперії, військовий стан дрібного рицарства. Походили зі звільнених феодалом залежних слуг, які наділялися владними посадами. Посада виникла під час звільнення і розширення привілеїв нетитулованих службовців) Гота-Лангензальца-Зондерсхаузенського району і належав до одного з Лангензальцьких родів.

За час його правління ці тюрингсько-хессенські території стали основним місцем володінь ордену в Європі. Ще в 1200 р. або трохи раніше, коли Орден з'явився в Галле-на-Заалі, він із цієї місцевості черпав значну частину свого поповнення і Герман фон Зальца був родом із цих земель. Рік народження Германа невідомий, визначається як до 1179 р. тільки тому, що на час вступу на посаду магістра йому мало виповнитися щонайменше 30 років. Коли він став рицарем Німецького ордену теж не відомо. Вперше він згадується як магістр у 1209 р. [33, с. 27].

Германн фон Зальца вважався другом імператора Фрідріха II (1212-1250 рр.) (див. додаток № 7) та одним з його найкращих радників, але при цьому зустрічав прихильний прийом і при папській курії. Він нерідко мирив папу Григорія IX (1227-1241 рр.) з імператором, користуючись цим, він домагався від них і нових благ своєму ордену. При ньому завершується період становлення Тевтонського ордену [37, с. 29-30]. Якщо до Германа фон Зальца Німецький рицарський орден діяв у фарватері старих та багатих орденів, то під час його правління орден все сміливіше проводив самостійну політику.

На той час Орден госпітальної Діви Марії Німецького Дому в Єрусалимі отримав 2 невеликих володіння у Вірменії (Кілікії) неподалік від Тарсосу [111, с. 59]. Вірменська держава в Кілікії знаходилася під постійною загрозою зі сходу від мусульман і тому шукало співробітництва з хрестоносцями. Щоб заручитися підтримкою, воно вступило у васальні відносини з німецьким імператором. У січні 1198 р. вірменський Лев II прийняв королівську корону від архієпископа Конрада фон Майнц (Konrad von Mainz), який у березні 1198 р. був одним з головних засновників Німецького ордену, можна припустити, що завдяки його зусиллям налагодилися відносини Ордену з Вірменією. Вже 1209 р. папа Інокентій III затвердив володіння Німецького ордену у Вірменії [111, с. 59].

У 1211-1212 рр. Германн фон Зальца під час інспекційної поїздки орденськими володіннями відвідав ці місця. Під час перебування у Кілікії він був запрошений королем до столиці Сіс на свято Епіфаніса (6 січня 1212 р.). Після переговорів із государем Німецький орден отримав у дар містечко Амуда. Пізніше Орден збудував там замок, який прикривав переправу через річку [111, с. 60-61]. З Сісу Германн фон Зальца попрямував до Аназарби, де святкували вербну неділю (18 березня 1212 р.), на святі був присутній сам король [111, с. 61]. Пізніше, 22 січня 1236 р, вірменський король Хетхум I передав Ордену Харунію на східному кордоні Вірменії. У цій місцевості були можливості для розширення володінь за рахунок мусульманських територій.

Для цього потрібно було перекинути сюди достатню кількість орденських братів, але всі вільні сили на той час прямували до Балтії та Іспанії.

Після Вірменії Германн фон Зальца вирушив на Кіпр, де в ордену також були незначні володіння та права на збір пожертв, дані ще госпіталю 1197 р. королем Амальріхом II.

Невеликі володіння орден мав також у Греції, які йому дісталися після Четвертого хрестового походу. Цей похід 1204 р. не відповідав духу хрестоносців, оскільки виявився спрямованим проти християн. Через цього багато рицарів нижчого стану відмовилися від участі у поході. Сам папа Інокентій III надсилав воїнам хреста численні листи, погрожував анафемою, якщо вони завдадуть шкоди Візантійській імперії [55, с. 236]. Цей псевдохрестовий похід закінчився розграбуванням Константинополя та розпадом Візантійської держави [55, с. 237]. На його руїнах керівниками походу було створено Латинську імперію, що утвердилася на землях Балканського півострова та поблизу нього. Були захоплені території Фракії, Македонії, Фессалії, Атики, Беотії, Пелопоннес, острови Егейського моря.

Рицарські ордени, що не брали участі в цьому поході, тим не менш виявилися учасниками розподілу візантійської «спадщини». Схоже, це було зроблено, з метою налагодження відносин з Римською курією, тому рицарським орденам, формально підпорядкованим Папі, були подаровані землі Греції. Таким чином, і Німецькому ордену дісталися незначні володіння в Пелопоннесі [111, с. 72].

Невелика фінансова база, що з'явилася в Ордену, підштовхнула Германна фон Зальцу до спроби позбутися тісної опіки старих орденів. Прагнення тамплієрів чинити тиск на нового магістра натрапило на стійкий опір [33, с. 28].

У цій ситуації великий магістр храмовників Жулан де Шартрез (1210-1219 рр.) написав скаргу папі Інокентію III з вимогою заборонити носіння білого плаща рицарями Німецького ордену. Незабаром папа видав розпорядження, в якому він заборонив німецьким орденським братам

використовувати білі плащі. Германн фон Зальца, розуміючи, що це дискредитує новий орден, опротестував скаргу тамплієрів. Його підтримав уповноважений папи патріарх Єрусалима, який і добився від Папи компромісного рішення. Рыцарям Німецького ордену 28 липня 1211 р. було надано дозвіл на носіння білого плаща, але тільки з грубої вовняної тканини. Магістр фон Зальца залишився незадоволеним цим компромісом.

Через імператора Фрідріха II він домогся від нового папи Гонорія III (1216-1227 рр.) розпорядження від 17 квітня 1222 р., в якому Німецькому ордену дозволялося носити плащі подібні до тамплієрських [122, с. 18]. Остаточно боротьба за білий плащ закінчилася через вісім років, коли Григорій IX (1227-1241 рр.) у листі від 15 вересня 1230 р. заборонив тамплієрам піднімати цю тему [122, с. 18]. Ще раніше, 9 січня 1221 р., Папа, під тиском Фрідріха II надав Німецькому ордену повний правовий паритет з тамплієрами та госпітальєрами. Всі їх відомі привілеї, поширювалися і на нього. Лише за часи правління Гонорія III на користь Тевтонського ордену було видано 113 бул. Особливого значення мали привілеї, що гарантували відпущення гріхів покровителям ордену, які надали йому матеріальну допомогу. Ордену це було дуже вигідно – його прибутки значно зросли [37, с. 31].

В період правління імператора Фрідріха II (1120-1250 рр.) Тевтонський орден досяг великих вершин. Імператор представив ордену важливі привілеї та права: будувати кораблі, вести імператорську кур'єрську службу; у 1226 р. тевтонців звільнили від податків і, що особливо важливо, від ринкових платежів; в 1229 р. до ордену перейшов старий королівський палац в Єрусалимі, а один рицар-тевонець керував Ельзасом, де орден мав значний земельний фонд. Навіть у далекій Саксонії близько 1230-1233 рр. рицарі мали комтурство в Бремені. Крім великих земельних пожалувань в Єрусалимському королівстві орден мав у своєму розпорядженні великі володіння в Греції, Іспанії, Німеччині (у німецьких землях рицарі мали великі земельні наділи, які слід розглядати в загальному масштабі церковних ленів,

що належали німецьким імператорам і пов'язаних зі значними повинностями) [40, с. 150]. У 1220 р. Фрідріх відмовився від більшої частини своїх прав на ці землі на користь рицарів. Ще більше тевтонці виграли, коли імператор дозволив їм розпоряджатися коронними ленами. У свою чергу завдяки папським привілеям орден звільнився від нагляду єпископату, підкоряючись відтепер прямо папі Римському. У Європі рицарі прагнули отримати право патронату над церковними парафіями, як, наприклад, у Майнці над собором Св. Марії 1218 р., у якому майнцські архієпископи коронували німецьких королів. Ряд пожалувань Орден отримав ще від батька Фрідріха II – Генріха VI, який у 1197 р. передав тевтонцям монастир Св. Трійці в Палермо. Фрідріх II збільшив володіння ордену в Сицилійському королівстві, передавши братству стратегічно важливі пункти: міста Палермо та Бріндізі [29, с. 2].

Керівництво Ордену не залишилося байдужим до таких знаків уваги з боку імператора. Тевтонці відкрито підтримували Фрідріха II в його політиці на Близькому Сході, допомагаючи йому в конфліктах з гвельфами (Гвельфи (італ. guelfi, нім. Guelfen / Welfen) — орієнтувалися на Папу римського. Назва походить від династії герцогів Баварії та Саксонії Вельфів.) наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. в XIII ст. і надавши йому підтримку у Європі: 1233 р. придушили повстання в Сицилійському королівстві; виступали посередниками між імператором та її бунтівним сином, королем німецьким, Генріхом VII тощо. Це ще раз підтверджує тезу, що Тевтонський орден був найближчим соратником імператора. Прихильність Рима до ордену вдавалося зберегти завдяки, по-перше, в гострій боротьбі між папством та імперією, коли папство прагнуло заручитися підтримкою ордену або хоча б його нейтралітетом; по-друге, Тевтонський орден був однією з важливих військово-політичних організацій в Святій Землі, з якою римським понтифікам необхідно було рахуватися, проводячи свою близькосхідну політику; по-третє, відсутність єдності всередині ордену. На думку сучасного німецького дослідника орденської історії К. Мілітцера, орден був розколотий

на дві партії: проімперську та пропапську, що змушувало великого магістра дотримуватися рівноваги між Римом та імперією [121, с. 7]. Це дозволило grosмейстеру зберегти організацію як таку і звести орден на п'єдестал європейського політичного Олімпу. Така позиція прирікала б орден на ліквідацію, що не входило до планів керівництва Тевтонського дому. До того ж римський понтифік залишався єдиним сувереном Ордену [40, с. 150].

У другій половині XIII ст. ситуація на Латинському Близькому Сході продовжувала погіршуватися. Позиції християн слабшали з кожним днем, що було результатом безперервної боротьби між знаті, відсутності будь-якої влади, здатної об'єднати франків. Але навіть у цій ситуації Тевтонський орден, втім, як і храмовники з іоаннітами, активно продовжує скуповувати земельну власність знаті. У 1261 р. тевтонці придбали ф'єф (маєток) д'Ібеленів, Казаль-Юмбер, а кількома роками раніше – землі Шуфа та Гедена з фортецею Грот Тірон і ще три маєтки в окрузі Сідона [40, с. 150]. З цього часу Тевтонський орден, нарівні з тамплієрами та іоаннітами, перетворився на одного з найбільших землевласників. У німецькій історіографії 50-х років XX ст. існувала думка, що керівництво ордену мало намір за підтримки імператора Фрідріха II створити самостійну державну організацію в 1229 р. на острові Кіпр. Таке твердження не позбавлене підстави, що підтверджують останні дослідження [40, с. 150], але через активну протидію франкської знаті, тевтонцям не вдалося здійснити задумане.

Члени ордену утворювали кілька груп: брати-рицарі, священники, інші брати, напівбрати, сестри (з XIV ст.), напівсестри та фаміліари (не були повноправними членами ордену; на відміну від вищезгаданих членів, не давали чернечі обітниць, тому могли вести мирське життя) (див. додатки №№ 8-12).

Брати-рицарі приймалися до Німецького ордену з представників рицарського стану; брати-священники відправляли церковну службу, а також займалися мистецтвом та наукою (орденським священником був Петро з Дусбурга, перший хроніст Ордену). До інших належали брати Ордену, які не

належали до рицарського стану (легкоозброєні воїни та службовці нижчого звання), але були повноправними членами Ордену. Напівбрати були мирянами, які виконували різні господарські роботи. Сестри Ордену були представницями нижчих станів, які доглядали хворих і виконували в Ордені роль служниць. Фаміліари приймалися зазвичай з числа багатих мирян, які підкорялися орденській владі і могли надавати матеріальну підтримку Ордену, а після смерті заповідати йому всі свої статки [78, с. 206].

«За статутом кандидати у рицарське братство зобов'язані були дати задовільні відповіді на ті ж п'ять питань, що задавалися і тамплієрам: Чи не є ти членом іншого ордену? Чи не одружений ти? Чи немає у тебе прихованих фізичних дефектів? Чи не боржник ти? Чи не серв ти? П'ять разів відповівши «ні», кандидат повинен був потім п'ять разів відповісти «так». Чи готовий ти битися в Палестині? В інших місцях? Дбати про хворих? За наказом виконувати те, що вмієш? Дотримуватись Статуту? Після цього він приносив чернечу обітницю: «Я, ... , приношу обітницю і обіцяю дотримуватись невинності, відмовитися від власності, бути слухняним Богу та Добрій Діві Марії і тобі, брате ... , магістре Тевтонського ордену, і твоїм наступникам згідно зі Статутом та Статутами ордену і буду слухняний тобі та твоїм наступникам до самої смерті» [78, с. 207].

Перший храм Німецького ордену було споруджено в Акконі, невдовзі після взяття міста. До 1196 р. у Святій Землі виникло ще п'ять орденських центрів: у Газі, Яффі, Аскалоні, Рамі та Замсі. У 1197 р. рицарі Ордену вступили у Барлетту та Палермо – на той час великі морські порти в Південній Італії та Сицилії, які були в руках хрестоносців.

Німецький орден почав швидко розширювати свої земельні володіння на Сході та в Західній Європі, хоча там уже існувало багато сотень центрів тамплієрів та іоаннітів. З 1200 по 1300 р. майже щороку виникало хоча б одне комтурство (найменша адміністративна одиниця Ордену), іноді два або більше. Близько 1300 р. Орден налічував 300 комтурств у Європі: від Дунаю

на Сході і майже до Атлантики на Заході, від Швеції на Півночі і до південного краю Європи [79, с. 465].

Перші комтурства виникли завдяки зусиллям тих хрестоносців, яким довелося познайомитись із Орденем у Святій Землі. Засновники Ордену та його майбутні благодійники жертвували Ордену грошові суми, скромні земельні володіння та великі маєтки, церкви, монастирі та госпіталі. Головними покровителями Ордену були папа та імператор, а також єпископи та князі, знать та багаті городяни. З 1210 до 1250 рр. Орден очолювали три видатних магістри: Герман фон Зальца (1209-1239 рр.), Конрад, ландграф тюрінгський (1239–1240 рр.) та Генріх фон Гогенлое (1244–1249 рр.), які мали талант дипломатів і які відіграли велику роль зміцненні політичних позицій Ордену.

Одночасно Орден перетворювався на великого земельного феодала, що мав комтурства майже по всій Європі. У 1199 р. було засновано комтурство Зоннтаг у Штейєрмарку, в 1200 р. – госпіталь у Галле-на-Заале в Тюрінгії, в 1202 – госпіталь в Боцені (Південний Тіроль), в 1204 р. виникло комтурство в Празі, тоді ж, ймовірно, і у Відні; у 1206 р. споруджено другий храм у Сицилії (Поліці), 1207 р. – храм у Рейхенбасі в Гессені; 1209 р. Орден вступив на територію Греції і тоді в Нюрнберг (Франконія), в 1210 р. – в Баварію, заснувавши храми Айхаху та Регенсбурзі, а в 1211 р. – в Бурцу (Угорщина), у 1218 р. з'явилися перші храми Ордену в на території сучасних Бельгії та Голландії, не пізніше 1225 р. – в сучасній Швейцарії, а 1228 р. – у Франції. Нарешті, 1230 р. рицарі Ордену вступають у Пруссію, а 1237 р. – до Лівонії [79, с. 465].

Згодом перші комтурства були перетворені на балеї (провінції), на чолі яких стояли комтури земель. Для Німеччини, Лівонії та Пруссії призначалися магістри земель (ландмейстри). Верховна влада в Ордені належала великому магістру (гросмейстеру). Генеральний капітул був вищим законодавчим та наглядовим органом. Найближчими помічниками великого магістра були: великий комтур (заступник великого магістра), маршал (вищий військовий

чин), був також відповідальний за справи госпіталю у резиденції Ордену (шпітлер), скарбник, який завідував касою Ордену, та відповідальний за одяг (трапір) [40, с. 152].

Про церемонію обрання великого магістра відомо наступне: збори братів Ордену обирали комтура виборщика. Він обирав собі одного брата і разом вони обирали третього і т. д., поки їх не набиралося 13. Ці 13 осіб склали виборчий капітул. Під час виборів комтур-виборець сам оголошував імена тих, кого він вважав найбільш достойними. Інші 12 виборців могли погоджуватися чи висувати інші кандидатури.

Близько 1280 р. Орден мав 13 балеїв у німецьких землях, 3 – в Італії, по одному у Франції, Греції та Сирії, а також володіння у Пруссії та Лівонії. Балеями в імперії були: Бізен, Утрехт, Богемія (Чехія), Австрія, Тюрінгія, Саксонія, Ельзас-Бургундія, Лотарингія, Кобленц, Марбург, Франконія, Боцен та Вестфалія. В Італії виникло три балеї: Сицилія, Апулія та Ломбардія.

Балеї склалися з комтурств. Так, у Сицилії було 10 комтурств, у балеях Бізен та Утрехт 12-14 комтурств. Балеї у Греції називався Романія, у Сирії – Вірменія. Водночас володіння у Святій Землі не належали до жодного балею, але підпорядковувалися безпосередньо Верховній владі Ордену [31, с. 54].

У Грецію, Угорщину (область Бурцу), Пруссію та Лівонію Німецький орден був покликаний як лицарський орден на допомогу місцевим правителям у боротьбі з невірними; в інших балеях він існував як шпиталь [79, с. 209].

Таким чином, Тевтонський орден, що вийшов з другого німецького шпиталю при Акконі, не є прямим продовженням Єрусалимського німецького дому. Пізніше визнання своєї наступності по відношенню до першого госпіталю керівництвом ордену зумовлену сприятливою політичною обстановкою та зміцненням позицій самої військово-чернецької організації. Завершення процесу оформлення та утвердження ордену на політичній арені

Близького Сходу та Західної Європи припадає на час правління гросмейстера Германа фон Зальца та імператора Фрідріха II Гогенштауфена.

Тевтонський орден був нерозривно пов'язаний з імперією і Гогенштауфенами і, особливо, з імператором Фрідріхом II, який багато в чому був зобов'язаний гросмейстеру тевтонців Герману фон Зальца, одному з найталановитіших людей у франкських колоніях на той час.

РОЗДІЛ 2. ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН В ТРАНСИЛЬВАНІЇ: ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗДОБУТКИ І СТРАТЕГІЧНІ ПРОРАХУНКИ

Заснований наприкінці XII ст. у Святій Землі, Тевтонський орден незабаром виявився так чи інакше пов'язаний з багатьма державами Західної та Центральної Європи. «Європеїзація» ордену особливо розгорнулася в роки правління верховного магістра Германа фон Зальца (1209-1239 рр.), а й раніше, ще під час перебування в Середземномор'ї, в ордену з'явилися земельні володіння в Апулії, Сицилії, Тюрингії, Тіролі, Чехії та Австрії. Підвладні ордену території розширювалися завдяки даруванням великих феодалів. Характерною рисою Тевтонського ордену в порівнянні з орденами госпітальєрів і тамплієрів, що були засновані у Святій Землі значно раніше, була проведена ним політика, спрямована на створення суверенної території. Передбачалося, що така територія має знаходитися на одній з околиць християнського світу, завоювавши яку можна було б з часом створити власну автономну державу. В часи Германа фон Зальца такі потуги здійснювались орденом як у Палестині і на Пелопонесі, так і в Бурценланді на південному сході Трансильванії, що була під владою угорського короля, в Іспанії і пізніше – у Пруссії та Лівонії [81, с. 195].

Конкретні обставини встановлення контактів між королем Угорщини і Німецьким орденом невідомі. Вони виникли, мабуть, завдяки тісним династичним зв'язкам угорських Арпадів з князями Німеччини. Зокрема, угорський король Ендре (Андраш) II (1205-1235 рр.) (див. додаток № 13) був одружений з Гертрудою – донькою меранського герцога Бертольда III. У цей час Тевтонський орден ще не набув широкої відомості в Європі, та причини для ухвалення такого рішення угорським королем залишаються в сучасній історичній науці досить гіпотетичними. Сучасний німецький історик Клаус Мілітцер належить до тієї групи вчених, які вважають, що причиною такого вибору короля були династичні зв'язки між королівським сімейством та німецькими феодалами. Дружиною короля Андраша II у першому шлюбі була німкеня Гертруда Меранська

(угорська королева у 1205-1213 рр.), донька Бертольда IV (1153-1204 рр.), графа Андекського і герцога Меранського, і племінниця єпископа Пассау, яка всіляко намагалася посилити німецький вплив в Угорщині. У 1211 р. їхня донька Єлизавета (канонізована в 1235 р.) була видана заміж за Людвіга IV (1200-1227 рр.), ландграфа Тюрінгського з 1217 р. Вважають, що не дарма саме в 1211 р. король Андраш звернувся до Тевтонського ордену. Обидва були прихильниками Штауфенів. І оскільки на початку XIII ст. імператор Генріх VI (1191-1197 рр.) (див. додаток № 14) наблизив Тевтонський орден до своєї династії, то, можливо, саме династичні зв'язки відіграли не останню роль у рішенні угорського короля. До того ж і верховний магістр ордену Герман фон Зальца был родом з Тюрінгії [81, с. 197].

У королівській грамоті не вказані число і місяць надання області Бурца німецьким рицарям-ченцям, а лише рік. Крім того, наприкінці ще додано – «на сьомий рік нашого правління». Це означало, що грамота була видана після 7 травня 1211 р., адже Ендре II став королем після того, як 7 травня 1205 р. помер неповнолітній Ласло (Лайош) III, його небіж [81, с. 197].

У статті про Германа фон Зальца Удо Арнольд пише, що угорські події XIII ст. «висвітили відмінність Тевтонського ордену від сучасних йому рицарських орденів. Тамплієри та госпітальєри вважали Святу Землю центром своєї діяльності, а європейські володіння – зовнішніми опорними пунктами. Тевтонський орден, на відміну від них, явно прагнув до панування над найбільше консолідованим територіальним комплексом володінь, що було можливо було здійснити, перш за все, на околицях християнського світу. При цьому Палестина залишалася ідейним центром, де орден теж намагався розширюватися» [33, с. 27]. Угорщина, пояснює він, приваблювала Германа тим, що тут орден не мав конкурентів в особі інших рицарських орденів, які неминуче з'явилися б, «якби орден залишився у Середземномор'ї» [33, с. 27].

Тевтонський орден прийняв королівське запрошення, і брати-рицарі, очолювані магістром Дітріхом, вирушили до Трансільванії [81, с. 197]. У визначенні причини і мети передачі Бурци рицарям-ченцям король, згідно з традиціями свого часу, поєднував турботу про порятунок власної душі з

цілком земним прагненням покращити становище цього краю і держави. Отож у грамоті зазначалось: «Тому ми, з набожним сумом роздумуючи над втратою блаженної пам'яті наших батьків і прагнучи здобути з ними нагороду вічного життя після проходження нинішнього, з почуттям любові передали хрестоносцям зі шпиталю святої Марії (...) певну землю, що називається Бурца, [розташовану] по той бік лісів у напрямі куманів, звісно, пусту і незаселену, щоб її мирно заселяти і навіки нею вільно володіти, аби й королівство розширилось через їхню тривалу діяльність, і наша милостиня через їхні молитви за спасіння душі нашої і вітців наших була представлена перед всевишнім Богом» [6, с. 17].

Далі в грамоті перераховано конкретні умови надання, які мали характер привілеїв. По-перше, у випадку виявлення у Бурці золота чи срібла частину його слід було передавати фіску, а частину рицарі-ченці залишали собі. По-друге, вони отримали право на вільні ринки і прибутки від них. По-третє, їм дозволялося будувати дерев'яні замки і міста для захисту королівства від куманів [6, с. 17]. Крім того, Ендре II надав рицарям-ченцям ряд імунітетних привілеїв. По-перше, жоден воєвода не мав до них доступу. По-друге, вони могли збирати податки і звільнялися від будь-яких платежів на користь держави. По-третє, рицарі-ченці підлягали лише особистій юрисдикції короля й обирали собі суддю із свого середовища [6, с. 18].

Король доручив своєму приставу Фекаті Юна, ввести «хрестоносців» у володіння землею Бурца і з відома воєводи Михайла визначити її межі на місцевості. У грамоті ці межі вказані наступним чином: «перша межа цієї землі починається від засіки фортеці Хелмяг і прямує до засіки фортеці Унгра. Звідти вона доходить до засіки Міклошоара, де тече річка, яка називається Олт. І підіймається по руслу річки Олт до того місця, де в неї впадає Прежмер. І знову слідує далі до витоку тієї ж річки Прежмер. І від витоку річки, котра називається Тиміш, просувається аж до витоку річки, що називається Бурца. Оскільки Карпати оточують цю землю, звідти її кордон простягається до Хелмяга. Вся ця земля, оточена, таким чином, згаданими

горами і ріками, називається Бурца [6, с. 18]. Таким чином, область, передана Німецькому ордену в 1211 р., мала природні межі: на півночі і сході – ріку Олт та її праву притоку Татранг, на півдні і заході – Південні Карпати. Її площа становила близько 2,5 тис. кв. км. (див. додаток № 15)

З точки зору ордену значення цієї території полягало в тому, що вона знаходилася недалеко від Середземномор'я, де після падіння Візантійської імперії (1204 р.) відкрилася можливість інтеграції Балкан у західне християнство, і таким чином представлялася нова можливість розширення поля діяльності. Хоча болгарський цар Калоян (1197-1207 рр.) в 1204 р. перейшов у латинську віру, наступного року на заклик тракійських греків, які бачили в царі захисника візантійських інтересів проти хрестоносців, він майже повністю знищив під Адріанополем військо латинської імперії та захопив у полон самого імператора Балдуїна I. Таким чином, Угорське королівство залишилося опорою латинського християнства на південному сході [62, с. 53].

Територія Бурци не була «пустою і незаселеною», як це стверджувалось у грамоті 1211 р. А вже в наступному документі, виданому королем на ім'я «брата Теодеріка, хрестоносця шпиталя святої Марії з Акри», після 7 травня 1212 р., Ендре II наділив німецьких рицарів-ченців новим привілеєм, згідно з яким «жоден з монетаріїв» не міг вступати у підвладний їм край і обтяжувати їх; ці монетарії повинні були давати їм взамін за срібло стільки нових монет, скільки потрібно для обігу серед і тамтешнього населення, «і щоб народ, який там живе, ні в чому ними не обтяжувався» [7, с. 21]. На момент запрошення тевтонських братів Бурца була заселена здебільшого німецькими колоністами. У всякому разі, постанова Вільгельма, єпископа Трансільванії, винесена через два роки після прибуття рицарів, дає зрозуміти, що Бурца була покинута її споконвічними жителями, тобто угорцями та секеями, і заселялася виключно вихідцями з Німеччини. Дослідження угорських археологів показали, що німецькі переселенці почали облаштовуватися в Бурці ще під час правління Гези II (1141-1162 рр.), зводячи там дерев'яні

укріплення, на місці яких тевтонські рицарі згодом збудували свої фортеці [100, с. 47].

Грамота угорського монарха дає досить лаконічні свідчення про причини, що змусили його передати територію Бурци Німецькому ордену. Король пояснював надання цього привілею прагненням підтримати рицарів-ченців, щоб «вони, постійно зазнаючи куманських нападів, не боялися день у день протиставляти себе смерті за королівство, наче міцний оборонний мур» [6, с. 18]. Вказівка на безперевні напади кочовиків демонструє, що кумани вторгались в Бурцу не тільки в літні місяці, як це робили подунайські кумани. Швидше всього, в даному випадку мова йшла про круглорічні набіги номадів, які заселяли райони, що межували з південно-східною Трансильванією. Очевидно, кумани збільшили набіги, намагаючись завадити рицарям закріпитися на території Бурци [98, с. 52].

Більш змістовними є послання папи Григорія IX, в яких повідомлялося, що до появи рицарів кумани регулярно вторгалися до Трансильванії саме через землю Бурца, наводячи, за словами понтифіка, угорське королівство «у велике сум'яття» [100, с. 48]. Отже, зміст папських послань дозволяє припустити, що рішення Ендре II було викликане набігами куманів, що почастишали, і що головним прагненням угорського монарха було перешкодити нападам кочівників шляхом встановлення міцного контролю над землею Бурца, що перебувала у стадії колонізації і належала, до появи тевтонських лицарів, угорському королівству тільки номінально [100, с. 48].

Таким чином, папські послання свідчать про помітне посилення військової активності куманів у Трансильванії на початку XIII ст. Регулярні вторгнення куманів в межі Бурци показали неефективність старої оборонної системи регіону, передбаченої для відбиття спорадичних набігів нечисленних загонів кочівників. Оборона Бурци ґрунтувалася на охороні територій поблизу семи гірських проходів, через які кочівники могли проникнути в регіон, і раніше її захист було доручено сторожовим загонам печенігів, сили яких виявилися недостатніми для стримування тиску куманів, що посилювався.

Тому угорський король прийняв рішення передоручити оборону Бурци ордену тевтонців, який мав значний військовий потенціал [100, с. 48].

На думку Ф. Веселова, варто звернути увагу на політичну ситуацію у спірній, етнічно неоднорідній зоні. У XII ст. галицький князь Ярослав Осмомисл під час міжусобної війни зайняв області міжріччя Дністра та Серета, Нижнє Подунав'я – своєрідні «ворота» із степів Північного Причорномор'я на Балкани [70, с. 505-506]. Існування руських міст на Пруті, Нижньому Дністрі, у гирлі Дунаю зафіксовано у «Списку міст руських далеких та ближніх» [20, с. 240]. Цілком ймовірно, що у другій половині XII ст. у зв'язку з політичним посиленням Галича на цих землях, традиційно поліетнічних територіях постійного контакту кочових культур з осілими державами Східної Європи – збільшується і частка руського елементу, з'являється чимало переселенців з району Середнього Подніпров'я [73, с. 247-248].

Про присутність на «землях бродників» православного руського населення на рубежі XII–XIII ст. свідчить і багатий археологічний матеріал, зокрема предмети, виявлені на цих територіях, характерні для руського побуту [41, с. 83]. У 1205 р. загинув Роман Мстиславович – перший галицько-волинський князь, після чого розпочинається затяжна війна за його спадок. У тому ж році Ендре II починає агресивну політику проти Галицько-Волинського князівства, що вилилася в серію військових кампаній на схід між 1205 та 1213 рр. У 1206 р. король приймає титул *Galitia Lodomirique rex* (король Галичини та Лодомерії (Волині)), що різко характеризує домагання угорської корони на північно-східні області за Карпатами. Але варто зауважити, за справедливим зауваженням Л. Войтовича, що претензії угорського монарха поширювалися і на південний схід, на територію Нижнього Подунав'я, так звані землі бродників та землі куманів [42, с. 6]. І в такому випадку ключовою фразою в грамоті угорського короля Тевтонському ордену є наступна: («щоб через їхню діяльність розширилося і наше королівство») [6, с. 17].

Таким чином, захист держави від набігів язичників-кumanів був лише приводом запросити на південно-східне прикордоння молоду духовно-рицарську корпорацію, що на той час починає набирати сили і політичної ваги [41, с. 83]. Основною метою була експансія Угорського королівства на схід у зручний для цього час. При цьому саме по собі дарування військового ордену спірних земель, що знаходились на прикордонні різних культур, не було подією незвичайною для світу середньовічної Європи. Подібним чином, для оборони кордонів Іспанського королівства від маврів, у фортеці Калатрава з можливістю розширення на південь укріпився рицарський орден Калатрави (1150 р.), на прикордонні Кастилії та Леона – орден Св. Сантьяго (1151 р.). В той час, коли король Ендре II запросив тевтонців до Трансільванії, сам Великий магістр ордену відвідав кілікійську Вірменію, де король Левон II подарував братам прикордонні землі на північному сході та замок Амуда для захисту держави від мусульман.

Варто зазначити, що Тевтонський орден був не єдиною військово-чернечею організацією, яка мала володіння в державі Арпадів. Найстаріші і більш могутні на початок XIII ст. ордени тамплієрів та госпітальєрів уже з XII ст. мали бази в Угорщині. Перше згадка про тамплієрів на території королівства відноситься ще до середини 1160-х рр. До 1169 р. присутність рицарів засвідчена у Врані на Далматинському узбережжі. Щодо ордену госпітальєрів, то, мабуть, значну роль у появі їх у королівстві відіграла дружина Гези II королева Єфросинія, донька великого київського князя Мстислава Володимировича. Саме вона, згідно з Хартією 1193 р., завершила будівництво розпочатого архієпископом Мартірієм Естергомського монастиря у Секешфехерварі і подарувала його ордену [41, с. 83]. Майже в той же час, не пізніше 1172 р., спочатку церква Св. Георга, а потім і все місто Сень були передані в дар ордену тамплієрів. Виникає закономірне питання: чому в такому разі Ендре II не звернувся до потужних військових організацій, які були присутні у королівстві вже не один десяток років? На думку Ф. Веселова, причини бачаться, з одного боку, у добрих відносинах між

Великим магістром ордену Германом фон Зальца та Германом I, ландграфом Тюрингії, син якого Людвіг у тому ж 1211 р. повінчався з дочкою Ендре II – Єлизаветою (майбутньою католицькою святою Єлизаветою Угорською). З іншого боку – у тому, що східні землі Трансільванії історично були поліетнічною територією, частину населення якої становили німецькі переселенці [41, с. 84].

Слід зазначити, що у сучасних дослідженнях досі залишається нез'ясованим питання, ким були ті кумани, чії інвазії у Трансильванію спонукали угорського короля поселити тевтонських лицарів у землі Бурци. Цілком можливо, що припущення деяких дослідників про те, що Куманія перебувала під контролем дунайських куманів, котрі перекочували в прикарпатські області в літні місяці і поверталися восени до Нижнього Подунав'я [84, с. 137], слід переглянути, ґрунтуючись на змісті наступної королівської грамоти 1212 року [40, с. 49].

Щоби протистояти куманам, рицарі-ченці почали споруджувати дерев'яно-земляні замки, як це передбачалось королівською грамотою 1211 р. Цілком можливо, що це обмеження (тобто непряма заборона зводити кам'яні фортифікаційні споруди) відображало певну недовіру до тевтонських рицарів з боку Ендре II, який прагнув завчасно обмежити їхню військову могутність на випадок непокори братів угорській короні. З іншого боку, постанова короля могла недвозначно відповідати місцевій практиці зводити фортеці виключно з дерева. Як би там не було, рицарі вважали припустимим відхилитися від дотримання цієї вимоги і незабаром розпочали до зведення кам'яних фортець, повною мірою використавши свої інженерні навички, набуті на Близькому Сході [100, с. 49].

Будівництво об'єктів фортифікації розгорнулось не лише в Бурці, але й за її межами. Про це свідчить недатована грамота Ендре II, текст якої зберігся у книзі копій папської канцелярії як додаток до розглянутої грамоти 1212 р.

У недатованій грамоті король повідомляв про «замок, що називається Кройцбург, який хрестоносці з Бурци заново збудували» [4, с. 21]. Правитель

навіки передавав його разом з навколишніми луками цим «хрестоносцям» і попереджав, щоб ніхто надалі їх не турбував з приводу вказаного замку та луків [4, с. 21]. Таке застереження було б зайвим, якби йшлося про територію Бурци, яка перебувала у виключному володінні Німецькому ордену. Тому ще Ф. Філіппі шукав цей замок за межами Бурци у тому напрямку, в якому планувалося просування «хрестоносців», – «versus Cumanos» [99, с. 98]. Справді, на схід від містечка Тартлау і р. Татранг знаходилось село Ниен (нині Теліу), яке місцеві німці з Тартлау називали Кретцбріг, а дорогу, що вела до Ніена, – Kretzbriger Weg [124, с. 42]. Очевидно, Кройцбург був споруджений з метою прикриття краю Бурци з південного сходу. Дана грамота демонструє, що брати не тільки повною мірою використовували надані їм матеріальні ресурси. Також цей рескрипт є свідченням того, що приблизно до 1215 р. брати встановили міцний контроль над землею Бурца та приступили до територіальної експансії [100, с. 49].

Відголоски боротьби німецьких рицарів-ченців з половцями відобразилися також у грамоті семигородського єпископа Вільгельма, виданій у 1213 р. [75, с. 82]. Беручи до уваги ризики, пов'язані із захистом «від щоденних язичницьких нападів», він надав «братам шпиталю святої Марії в Єрусалимі з Німецького дому» право збирати десятину з усіх жителів землі Бурци, крім тих угрів і секеїв, які туди переселяться. Останні були зобов'язані платити десятину єпископу. «Братам» дозволялося призначати священників у новоспоруджені церкви, попередньо представляючи їх єпископові. У випадку особистого прибуття в Бурцу він виконував вищу юрисдикцію щодо місцевого духовенства, включаючи випадки карних злочинів [81, с. 197]. Постанова трансільванського єпископа вказує на жорсткий характер зіткнень братів з куманами, але водночас констатує встановлення контролю над регіоном з боку рицарів за допомогою твердження, що вони вже «заволоділи» землею Бурца. У той самий час постанова Вільгельма відбиває очевидну потребу тевтонських братів у матеріальних засобах, очевидно, необхідні споруди фортифікаційних споруд. Прагнучи забезпечити новим правителям

Бурци приплив матеріальних засобів, трансільванський єпископ надає їм право на збирання церковних десятин з місцевих жителів [100, с. 49].

Дослівний текст цієї грамоти зберігся у папському підтвердженні від 19 квітня 1218 р., виданому на прохання «магістра і братів Німецького шпитало святої Марії в Єрусалимі» [75, с. 83].

1222 року Німецький орден отримав від угорського короля наступний великий привілей. Але попередньо слід нагадати, що цей рік увійшов в історію Угорщини завдяки знаменитій «Золотій буллі» Ендре II, яку нерідко порівнюють з Великою хартією вольностей. З коментарів деяких істориків може скластися враження, що її постанови мали негативний вплив на становище відділення Німецького ордену в Бурці. Зокрема, В. П. Шушарін розглядав включення в документ пункту, який забороняв надання «чужоземним феодалам» посад і юмість, як «очевидний успіх антинімецького угруповання феодалів» [58, с. 133]. Але, по-перше, це угруповання можна вважати антинімецьким лише умовно, адже вбивство магнатами королеви Гертруди у 1213 р. було пов'язане не стільки її німецьким походженням, скільки з її втручанням у державні справи. По-друге, ст. 11 «Золотої булли» вимагала, щоб іноземці не призначалися на високі і посади «без ради королівства» [10, с. 708], тобто вона не містила категоричної заборони на зайняття державних посад іноземцями [94, с. 79]. По-третє, документ прямо не забороняв надавати маєтки іноземцям, хоча ст. 26 вимагала, щоби «земельні володіння не передавались поза королівство» [10, с. 708]. По-четверте, у ст. 19 зазначено: «(...) госпіти будь-якої народності нехай живуть згідно з вольністю, наданою їм від самого початку» [10, с. 708].

Таким чином, «Золота булла» не містила чогось такого, що могло б істотно вплинути на становище відділення Німецького ордену в Бурці. Через те, що він був церковною організацією, документ майже не зачіпав його інтересів. Незначні обмеження, запроваджені «Золотою буллою» щодо церкви, мали другорядний характер і стосувалися лише десятин. Ст. 20

забороняла збирати їх у сріблі, тобто в грошах, а лише вином або зерном, ст. 21 – возити десятину кіньми, які належали королю [86, с. 69].

Грамота, яку одержав того ж року Німецький орден, теж була «Золотою буллою», бо її так само скріпили золотою печаткою-буллою. Однак, перш ніж перейти до аналізу її змісту, тут слід згадати і певні сумніви щодо справжності даного документу, що ґрунтуються на наступних міркуваннях. По-перше, текст грамоти не відтворюється у копії попередніх королівських грамот, завіреної папою Григорієм IX 26 квітня 1231 р. По-друге, Григорій IX повідомляв у посланні своєму легату в Угорщині від 31 серпня 1232 р. про те, що він ознайомився із змістом королівської грамоти, яка була скріплена золотою буллою, маючи на увазі виду грамоту Ендре II від 1222 р., оскільки у цьому дарчому документі вказувалося, що він був скріплений золотою буллою, а не простою печаткою. Ці спостереження дозволяють припустити, що справжня грамота була підроблена тевтонськими рицарями після квітня 1231 р. і що зміст підробленої грамоти став відомий понтифіку тільки в серпні 1232 р. Однак слід зазначити, що вже у своїх посланнях угорському принцу Белі (див. додаток № 16) від 26 квітня 1231 р. та королю Ендре II від 30 квітня 1231 р. понтифік чітко вказує на факт надання рицарям територій у Куманії, демонструючи очевидне ознайомлення зі змістом справжньої грамоти. Тому, незважаючи на низку інших невідповідностей у тексті справжньої грамоти, у листі Гонорія III, адресованому тевтонським рицарям 19 грудня 1222 р., і пізніших копіях грамоти, припущення про фальшивий характер цього документа залишаються не до кінця обґрунтованими, дозволяючи стверджувати автентичність цієї грамоти [100, с. 50].

У своєму посланні до братів-рицарів, понтифік зазначав: «ми погоджуємося зі справедливими вимогами братів госпіталю Святої Марії в Єрусалимі з дому тевтонців у землі, яку називають Бурца і якою, отримавши її безлюдною і безлюдною в дар від короля, вони заволоділи істинно своєю кров'ю і захищають від щоденних набігів язичників, наражаючи себе на всі можливі небезпеки. За згодою нашого капітулу ми надаємо цим братам

необмежені повноваження отримувати десятини з усіх справжніх та майбутніх мешканців цієї землі; з тим, однак, винятком, що якщо у згадану землю трапиться переселитися угорцям або секеям, вони зобов'язані виплачувати десятини нам і нашій церкві. Також їм надається свобода висвячувати священників у церквах, збудованих у цій землі; які, однак, мають бути представлені єпископу Трансильванії. З тими, однак, умовами, що у випадку, якщо нам трапиться відхилитись у ті краї, то згадані брати зобов'язуються забезпечити належним чином нас чи наших наступників законною і відповідною канонічною нормою кількістю коней; і що кримінальні відносини, особливо ті, що пов'язані зі зміщенням священників, вони повністю надають нашій юрисдикції» [22, с. 212].

Нові привілеї надані ордену, покращували його матеріальне становище і дещо розширювали його владні функції щодо місцевого населення, та водночас документ містив і низку обмежень [75, с. 84].

Спочатку в цьому документі майже дослівно повторювався зміст грамоти 1211 р. Різниця між двома текстами були наступними. По-перше, документ 1222 р. адресувався не просто «хрестоносцям», а «Германну, магістрові чернечого братства Німецького шпиталю святої Марії в Єрусалимі» [5, с. 22], тобто главі ордену. Це й закономірно, адже в 1211 р. Г. фон Зальца був ще маловідомою фігурою, тоді як станом на 1222 р. він не лише зрівнявся за статусом з великими магістрами госпітальєрів і тамплієрів, але й став одним із найповажніших діячів в оточенні імператора Фрідріха II, займаючись дипломатичними питаннями. А щодо заміни в грамоті 1222 р. Акри на Єрусалим, то її містив уже документ семигородського єпископа Вільгельма 1213 р. та його папське підтвердження з 1218 р. [99, с. 100].

По-друге, в документі 1222 р. зазначалось, що ту частину видобутого в Бурці золота і срібла, яка призначалась королівському фіску, рицарі-ченці повинні передавати власноручно. По-третє, їм дозволялося будувати кам'яні замки і міста. По-четверте, орденські брати мали право призначати суддю

«над їхнім народом» [5, с. 22], тоді як у 1211 р. вони могли обирати суддю лише для самих себе [99, с. 101].

Далі в грамоті подано опис меж Бурци, які залишились такими ж, як і в 1211 р., за винятком південної межі, що раніше проходила по «засніжених горах». Згідно з документом 1222 р., на південному сході межа йшла від замку Кройцбург «аж до границь бродників», а на південному заході – від витoku річки Бурци до Дунаю [5, с. 23]. Це означало розширення підвладної орденським рицарям території у південному напрямку за рахунок земель Мунтенії, розташованої між Південними Карпатами і Дунаєм. У першій половині XIII ст. її придунайська частина перебувала у складі Другого Болгарського царства, а прикарпатська залежала від Угорщини [65, с. 23].

Щодо місць проживання бродників, то вони локалізуються у Нижньому Подунав'ї і Північному Причорномор'ї [39, с. 15-16]. Однак джерела не повідомляють, де саме знаходилась західна межа їхньої землі. Дані грамоти 1222 р. дозволяють лише приблизно вказати що володіння бродників лежали на південний схід від Кройцбурга і починалися десь по той бік Південних Карпат, можливо, в долині ріки Бузеу або навіть далі на схід, в долині Нижнього Дунаю. З повідомлень Новгородського літопису про участь бродників у битві на Калці в 1223 р. як союзників монголо-татар можна дійти висновку, що вони, принаймні частково, були християнами, мали власну політичну організацію і військо, яке очолював воєвода Плоскіня, мабуть, русин за походженням [13, с. 63; 48, с. 524-526].

Новим привілеєм, наданим рицарям-ченцям у 1222 р., був дозвіл мати на ріках Олті та Мароші по шість кораблів для транспортування солі та інших речей через усе королівство. Їм дозволялося використовувати соляні джерела, «які називаються Окна» [5, с. 23]. Крім того, рицарі-ченці та їхні люди отримали право безмитного проїзду через землі секеїв і валахів. З іншого боку, король вимагав, щоб вони виганяли з Бурци людей і госпітів, які переселяться туди з королівських володінь, а також видавали королю чи його представникам організаторів таких переселень. Натомість німецькі рицарі-

ченці могли приймати будь-які майнові пожертви від підданих короля [5, с. 24].

Далі повторювався королівський привілей 1212 р., який захищав рицарів-ченців від зловживань монетаріїв. Ендре II дещо розширив його, надавши «хрестоносцям» право отримувати «вигоду (...) від нової монети» [5, с. 24], тобто прибутки від введення в обіг новокарбованих грошей. До речі, згідно із ст. 23 «Золотої булли» 1222 р., нова монета пускалась в обіг раз на рік – на Великдень. Водночас німецьким рицарям-ченцям заборонялося карбувати гроші без спеціальної королівської ліцензії.

Дещо несподівано Ендре II включив у текст грамоти визнання, що він надав орденським братам право на отримання «вигоди (...) від нової монети» як компенсацію за значні збитки, яких вони зазнали «у той час, коли ми, вражені гнівом на них, наказали відібрати у них згадану землю». Цей загадковий пасаж важко прокоментувати через відсутність джерельних даних про причини, час та інші обставини, пов'язані із спробою Ендре II відібрати Бурцу у рицарів Німецького ордену [99, с. 102].

Хоча рицарям-ченцям вдалося зберегти і дещо розширити свої права та привілеї в Бурці, їхнє становище в Семигороді й Угорщині загалом не можна вважати міцним і певним, як про це свідчить «самокритичне» визнання Ендре II, який у пориві гніву наказав відібрати область у «хрестоносців». Магістр Г. фон Зальца, звичайно, розумів, що й нова королівська грамота не гарантує відділення ордену в Бурці від прикрих несподіванок, тому він звернувся до Гонорія III з проханням затвердити сукупність прав і привілеїв, викладених у грамоті Ендре II. 19 грудня 1222 р. верхівний понтифік видав таке підтвердження, майже дослівно переповівши зміст королівської грамоти [23, с. 224-228]. Причому ця папська булла збереглася в оригіналі, який, отже, слугує беззаперечним доказом існування оригінального документу Ендре II.

Спираючись на підтримку папи Гонорія III, магістр Г. фон Зальца робив наступні кроки, щоб зміцнити позиції орденського відділення у Бурценланді. Це можна було зробити передусім по лінії церковних відносин, оскільки на

той час орден вже здобув статус спільноти, яка підлягала тільки папській владі. Ще 1 жовтня 1218 р. Гонорій III видав буллу, згідно з якою Німецький орден звільнявся з-під юрисдикції єпископів і прелатів, яким заборонялося проголошувати щодо нього екскомунікацію чи інтердикт, і надалі перебував під виключною юрисдикцією римського понтифіка. Пізніше, 9 січня 1221 р., папа зрівняв німецьких рицарів-ченців у правах та привілеях з іоаннітами і темплієрами, які вже віддавна користувалися повною автономією у рамках католицької церкви. Крім того, буллою від 15 грудня 1220 р. Гонорій III заборонив духовним і світським особам «вимагати від магістра і братів названого ордену вассальної вірності, володінь, присяги чи іншої світської служби, яка часто вимагається від мирян» [23, с. 226].

Остання постанова не стосувалася відносин між «хрестоносцями» та угорським королем, адже Ендре II надав їм область Бурцу не як лен (чи бенефіцій, як помилково вважає Г. Лабуда [108, с. 112], обтяжений специфічними вассальними службами і платежами, а як особливого роду пожертву. Саме так вона й визначена в королівській грамоті 1211 р. Від рицарів-ченців, які нею користувалися, не вимагалось виконання звичайних вассальних обов'язків чи служб. Король виступав тут у ролі ктитора пожертви і вже в силу цього мав право патронату, тобто вирішального впливу на способи її використання і користування нею. Отже, Німецький орден міг домагатися зміцнення становища свого відділу в Бурценланді лише в церковній галузі [75, с. 86].

На початку 1223 р. магістр Г. фон Зальца й орденські брати звернулися до Гонорія III з проханням, зважаючи на збільшення у Бурці кількості священослужителів, призначити над ними архіпресвітера або декана, а в майбутньому – єпископа. Прохачі вважали, що «згідно з індульгенціями, наданими їхньому ордену апостольським престолом», цей край «не повинен мати (іншого) єпископа чи прелата, крім римського понтифіка». Ідучи назустріч цим побажанням, Гонорій III 12 січня 1223 р. у своєму посланні егерському єпископу Томасу, констатував зростання населення у володіннях

тевтонських рицарів внаслідок успішної боротьби з куманами «магістр і брати дому Святої Марії тевтонців, представили нам петицію з цього приводу; що в землі, що називається Бурца, яку брати взяли заново заселяти, приборкуючи з ризиком для власного життя натиск язичників, через які вона залишалася безлюдною; вже є чимала кількість священників. З цієї причини, а також, оскільки згадана земля не повинна бути підпорядкованою іншому єпископу чи прелату, крім Римського понтифіка, відповідно до індульгенції їхнього Ордену, наданої Апостольським престолом; вони смиренно молили, щоб ми затвердили над вищезгаданими священниками архіпресвітера або декана, до якого вони могли б звертатися зі скаргами щодо питань, що виникають між ними; доти, доки населення цієї землі не збільшиться, Божим сприянням, настільки, щоб їм можна було призначити свого єпископа. Тому ми доручаємо тобі, нашому братові по вірі, через наш апостольський лист; щоб, будучи нашим заступником, ти затвердив як архіпресвітера чи декана для згаданих священників гідну персону, представлену тобі з боку згаданих братів» [21, с. 229-230].

Отже, Німецький орден взяв курс на створення в Бурці власного єпископства, яке повинно було перебувати під владою безпосередньо папи римського. Гонорій III підтримав ці кроки, навіть не поставивши до відома семигородського єпископа, до єпархії якого належав цей край. Незабаром між рицарями-ченцями і єпископом Семигороду Райнальдом виникли непорозуміння через те, що останній продовжував виконувати духовну юрисдикцію над Бурцою, вимагав від її пресвітерів і священників брати участь у єпархіальних синодах, а від жителів сплати десятин, хоча його попередник, як зазначалося, відступив їх Німецькому ордену. З огляду на все це Гонорій III 12 грудня 1223 р. заборонив єпископу Райнальду втручатися надалі в церковні справи землі Бурци. Наступного дня папа направив окреме послання естергомському архієпископу Томасу, який перед тим був егерським єпископом, доручивши йому скасувати всі вироки і розпорядження семигородського єпископа щодо жителів Бурци: «не бажаючи терпіти

жодною мірою, щоб цих братів переслідували неправомірно і, особливо, у протиріччі з нашими індульгенціями; наказуємо апостольським листом тобі, нашому братові за вірою, непохитний наказ; щоб ти, у разі винесення вироку de facto клірикам або жителям цієї землі, відкликав, не відкладаючи і de facto, всякий вирок назад, утримавшись таким чином від заподіяння їм образ; щоб вони не мали жодного законного приводу для скарги, і ми не були змушені писати тобі різкостей. Оскільки разом із домом згаданих братів ми зрошуємо землю цю росюю нашої милості так, щоб у наш час ми могли б назвати її справді вирощеною з жалюгідного стану плантацією, і тому наділяємо її люб'язними привілеями і не можемо поступливо терпіти заподіяння їй незаслужених образ. Знай же, що на випадок, якщо ти не подбаєш відкликати, у відповідність до нашого розпорядження, вирок, вже винесені згаданим жителям; ми доручили преподобному братові нашому, архієпископу Естергому, оголосити недійсними ці вирок, як не оприлюднені його суддею» [17, с. 231-232].

В цих папських посланнях область, підвладна німецьким рицарям-ченцям, позначена як «земля Бурца і поза засніженими горами». Це позначення слід розглядати як свідчення того, що «хрестоносці» змогли, згідно з побажаннями Ендре II, викладеними в його грамоті 1222 р., просунутись за Південні Карпати, в напрямку Дунаю. Мабуть, успішна боротьба проти половців на території Мунтенії поліпшила стан безпеки в самій Бурці, що, у свою чергу, призвело до росту населення, передусім за рахунок колоністів, і, відповідно, до помітного збільшення числа парафіяльного духовенства. Власне, і в папському посланні від 12 грудня 1223 р. вміщено пряму вказівку на те, що «число вірних, які населяють цю землю, щасливо множиться на страх язичникам і захист християнства» [75, с. 86].

Магістр Г. фон Зальца продовжував старання в римській курії щодо остаточного підпорядкування «землі Бурци і поза засніженими горами» верховному понтифіку. Зрештою, 30 квітня 1224 р. Гонорій III видав чотири

булли, адресовані, відповідно, Німецькому ордену, архієпископам і єпископам Угорщини, духовенству і населенню Бурци та декану краю. У перших двох документах папа повідомляв, що на прохання магістра і братії Німецького шпиталю св. Марії в Єрусалимі «ми взяли згадану землю у право і власність св. Петра і постановили, щоб вона на вічні часи перебувала під спеціальною протекцією і захистом апостольського престолу» [24, с. 237]. Через те, що зазначена братія підлягала лише владі римського понтифіка, він заборонив будь-якому архієпископу чи єпископу здійснювати духовну юрисдикцію щодо населення Бурци. Керівництво всіма церковними справами на місці повинен був здійснювати архіпресвітер, призначений естергомським архієпископом, тобто колишнім егерським єпископом. За одержану вольність німецькі рицарі-ченці повинні були щорічно сплачувати апостольському престолу дві марки золота: одну – папі, другу – кардиналам. У буллах, адресованих архіпресвітеру, духовенству і населенню Бурци, докладно окреслювалися повноваження цього архіпресвітера.

Отже, Гонорій III застосував щодо «землі Бурци і поза засніженими горами» екземпцію, тобто вилучення її з-під духовної влади угорської церковної ієрархії. Католицька екземпція (як й аналогічна їй православна ставропігія) жодним чином не змінювала і не могла змінити державної приналежності території, на якій діяла церковна спільнота, що отримувала статус екземпційної. З огляду на це слід розцінювати як насильство над джерелами намагання деяких істориків виокремлювати формулу «in ius et proprietatem beati Petri» (в право і власність блаженного Петра) із загального контексту документів і тлумачити її у світському значенні – всупереч змісту булл, у яких йшлося виключно про церковні справи. Зокрема, Г. Лабуда стверджує, що ця формула означала, ніби земля Бурци і територія, захоплена рицарями після 1222 р., «справді мали вийти з-під угорської державної юрисдикції і стати власністю св. Петра, тобто церковною власністю (...)» [108, с. 116]. Ще рішучіше він наполягає на цьому пипущенні, порівнюючи дії Гонорія III в 1224 р. з проголошенням у 1234 р. Григорієм IX прийняттям

Прусії «у право і власність св. Петра» [30, с. 108]. І. Лабуда зазначає: «(...) через прийняття землі Борса під безпосередню юрисдикцію папства здійснилося її виокремлення з юрисдикції короля Угорщини, що зустрілося з його рішучим спротивом (...)» [108, с. 128]. Як бачимо, тут Бурца не просто «мала вийти з-під угорської державної юрисдикції», а, виявляється, «здійснилося її виокремлення» з цієї юрисдикції.

Зазначена формула означала передусім церковну екземпцію, яка передбачала не лише спеціальну протекцію папи над певними володіннями, але й привласнення папською курією виключного права призначень на церковні посади, які завжди були пов'язані з духовними бенефіціями. Формально, таким чином, останні ставали «власністю св. Петра», хоча насправді апостольський престол мав до них відношення лише через безпосереднє здійснення «кадрової політики». Подібна практика набула поширення саме в XIII ст. Як зазначає Дж. Лінч, монастирі типу Клюні, прагнучи уникнути підлеглості місцевим єпископам, ставили себе під протекцію папи і «щороку сплачували невелику суму, щоб формально забезпечити собі цю протекцію» [71, с. 240]. Проте така практика зовсім не означала, що монастир Клюні став світською власністю римської курії і був виокремлений з Бургундського герцогства.

М. Перлбах справедливо зазначав, що Німецький орден, домігшись від папи скасування духовної влади семигородського єпископа над Бурцою, нажив собі смертельного ворога в обличчі угорського духовенства, яке послугувалося «світською рукою», щоби попередити загрозову втрату [123, с. 423]. І. Лабуда називає серед «інспіраторів енергійного виступу проти хрестоносців» наступника угорського трону Белу, який саме в 1224 р. отримав Семигород в управління, та місцевого єпископа Райнальда [108, с. 116]. Щоправда, минуло більше року, поки справа дійшла до «енергійного виступу». На початку червня 1225 р. німецькі рицарі-ченці з Бурци направили Гонорію III скаргу на утиски з боку угорського короля. Останній теж поскаржився папі на ряд порушень з боку орденської братії. 12 червня

Гонорій III звернувся до Ендре II з посланням, у якому докладно викладено зміст цих скарг [75, с. 89].

Німецький орден повідомив, що король, «під'юджений деякими заздрісниками», увірвався на чолі великого кінного і пішого війська у Бурцу, змусив рицарів-ченців та їхніх людей виплатити тисячу марок, відтак захопив замок, споруджений німецькою братією «за засніженими горами» з великими затратами праці і коштів. Причому королівські воїни вбили деяких рицарів-ченців і їхніх людей, інших поранили й арештували.

Щодо скарг Ендре II, то вони зводилися до того, що рицарі-ченці, не задовольняючись наданим їм «бенефіцієм», порушили його межі і привласнили собі деякі з королівських посіlostей. Папа інформував короля, що вже направив їм листи з вимогою повернути королю майно, яке вони безпідставно привласнили. Гонорій III звернув увагу й на те, що Ендре II у загрозливій формі вимагав від Німецького ордену зректися раніше наданих земель, тобто Бурци і «поза засніженими горами», і розцінив цей крок короля як несправедливість, вчинену через «погані поради заздрісників, які бачать, що ця земля профітує завдяки безмежному заповзяттю згаданих братів». Папа просив короля «в ім'я Господа Ісуса Христа» не обтяжувати рицарів-ченців з приводу дарованої їм землі, мирно звільнити її в межах, визначених раніше наданими привілеями, повернути захоплений замок і відшкодувати завдані збитки, забезпечуючи надалі цій території справедливість, протекцію і захист «рукою королівської могутності». Крім того, понтифік інформував Ендре II про створення комісії в складі трьох цистерціанських абатів з метою розслідування випадків привласнення рицарями-ченцями королівських посіlostей за межами Бурци. Комісія отримала повноваження повернути їх королю. Про ступінь зацікавленості Гонорія III у швидкому залагодженні цього конфлікту свідчить і той факт, що того самого дня, тобто 12 червня, він доручив апостольському легату Цінтію, єпископу Порто, особисто прослідкувати, щоби угорський король виконав папські побажання стосовно братії Німецького шпиталю св. Марії в Бурці [15, с. 244-250].

Призначена папою комісія абатів до кінця серпня 1225 р. представила Гонорію III попередній звіт, зміст якого викладено у буллі від 1 вересня. Комісія встановила, що Німецький орден отримав від короля за межами Бурци землю в кількості 30 плугів, проте, не задовольнившись цим, привласнив значно більше. Незважаючи на те, що король вимагав від рицарів-ченців повернути незаконно привласнене майно, вони в присутності комісії абатів заявили, що швидше загинуть, ніж віддадуть йому землю. Абасти також встановили, що орденські рицарі захопили королівських підданих, обтяжували їх повинностями, чинили інші несправедливості, а також не виконували умови короля щодо монети і деякі інші, не названі в буллі.

Крім звіту абатів, Гонорій III отримав нову скаргу Ендре II, в якій рицарі-ченці звинувачувалися у невдячності щодо короля, хоча й отримали від нього багаті дари, тобто Бурцу. Німецький орден, на думку багатьох, показав себе в королівстві, наче «вогонь у грудях, миша в торбі, змія за пазухою» [75, с. 90].

Маючи сумніви щодо висновків комісії та скарги Ендре II, Гонорій III доручив варадинському і раабському єпископам виїхати на місце, ще раз розглянути цю справу і спонукати рицарів-ченців до виконання вимог короля. Проте зазначені єпископи не встигли виконати доручення, тому що вже в жовтні того ж року відділення Німецького ордену було вигнано з Угорщини за наказом Ендре II. Принаймні 27 жовтня звістка про це надійшла до папи. Пізніше, 17 лютого 1226 р., Гонорій III дорікав угорському королю за те, що той зігнував його прохання і не дочекався остаточних висновків комісії абатів. У листі згадано й магістра Г. фон Зальца, який не зміг відвідати короля через зайнятість «справами церкви та імперії». Лист папи дає можливість зрозуміти, що брати ставили під сумнів компетентність розслідування цистерціанських абатів; що, своєю чергою, потребувало додаткового дізнання єпископів Варада і Д'єра [16, с. 257]. Однак Андраш II не став чекати на результати цього дізнання і вигнав лицарів силоміць; порушивши,

на думку папи, процесуальні норми юридичного розслідування, оскільки угорський монарх не дочекався винесення остаточного вироку Римської курії [16, с. 257].

Розглянуті документи не містять чітких й однозначних вказівок на причини вигнання відділу Німецького ордену з Бурци. Проте немає сумнівів у тому, що зловживання німецьких рицарів-ченців мали місце і що вони могли порушити ряд королівських заборон, зокрема, щодо карбування грошей. У технічному аспекті карбувати брактеати було в той час справою нескладною. Наприклад, розпочавши війну проти прусів у 1231 р., Німецький орден вже наступного року налагодив карбування власної монети в Торуні [108, с. 206]. Мабуть, рицарі-ченці залучали в Бурцу німецьких госпітів із сусідніх районів Семигороду замість того, щоб спроваджувати їх з Німеччини. Не виключено, що при цьому застосовувалась сила. Орденські рицарі могли захопити сусідні землі й примушували селян-користувачів виконувати повинності на їхню користь. Причому йшлося про дрібні інциденти, якщо взяти до уваги цифру, що згадується серед звинувачень на адресу рицарів-ченців. Їх не задовольнили 30 плугів землі, тому вони захопили більше. Плугом у середньовіччі називали і знаряддя для оранки, і селянське господарство. 30 господарств – це госпітське село. Мабуть, орденські рицарі захопили ще й сусіднє село. Такі явища були характерною рисою епохи і становили швидше правило, ніж виняток. І все ж гумівно, щоби подібні зловживання рицарів-ченців стали причиною проведення проти них справжнього воєнного походу короля на чолі численних загонів кінноти і піхоти [79, с. 467].

Очевидно, що Ендре II знайшов привід і спеціально провів галасливу кампанію, покликану передусім піднести імідж короля як захисника державних інтересів в очах угорської світської та духовної знаті. Очевидно, саме вона, включаючи найближче оточення короля, була незадоволена втручанням папи римського у внутрішньоугорські справи. Тому численні звертання Гонорія III, відтак Григорія IX у справі землі Бурци до Ендре II,

його співправителя Бели IV, королеви, а також особиста зустріч магістра Г. фон Зальца з Ендре II не мали жодного наслідку. В останньому документі з цієї серії – листі Григорія IX від 11 жовтня 1234 р. аквілейському патріарху Бертольду, який був швагром Ендре II, папа зазначав, що всі зусилля повернути Бурцу Німецькому ордену зазнавали невдачі через спротив синів короля та угорських баронів. Саме ці барони, як і вище духовенство, мали бути тими «заздрісниками», які підбурювали короля до рішучих дій проти рицарів-ченців, і тими «багатьма», які порівнювали орден з «вогнем у грудях» і т.п. Адже лише до їхніх думок Ендре II мусив прислухатися і враховувати в практичній діяльності. Передусім угорська знать була зацікавлена в тому, щоб і край Бурца, і територія «поза засніженими горами» належала їй і перебували в лоні угорської церкви, а не у володінні Німецького ордену та ще й під церковною юрисдикцією папи римського. Невдовзі у 1228 р., було створене Куманське єпископство, територія якого займала простір між Південними Карпатами і нижнім Сіретом [85, с. 12], а після монгольського погрому кумани-половці почали масово переселятися на територію Угорського королівства.

Додаткову інформацію про подальшу експансію тевтонських братів за Карпатами надають пізніші папські листи, надіслані угорським правителям після вигнання лицарів із Трансільванії у 1225 р. Опис попередніх заслуг тевтонських братів перед угорським королівством, що міститься у посланнях папи Григорія IX, надає цікаву інформацію про військові успіхи тевтонських рицарів у боротьбі з куманами. У своєму посланні угорському принцу від 26 квітня 1231 р., як і в наступних трьох посланнях, адресованих, відповідно, Ендре II, своєму легату в Угорщині Якову та патріарху Аквілеї Бертольду фон Андекс-Меранія, понтифік повідомляє, що брати побудували в Трансільванії «важкою працею і пролиттям власної крові» п'ять міцних фортець. Крім уже згаданої фортеці Кройцбург, Григорій IX, безперечно, має тут на увазі фортеці Марієнбург (місце резиденції трансільванського комтура), Шварцбург і Розенау [25, с. 261]. Марієнбург – очевидно, найважливіша

фортеця і опорний пункт для рицарів у цьому регіоні: саме назва цитаделі підкреслено пов'язана з назвою ордену. Саме східна вежа Марієнбурга найбільше схожа по будівельній техніці з тими укріпленнями, які рицарі будували на Святій Землі [41, с. 86]. Три інші фортеці Шварцбург, Розенау і Кронштадт. При цьому є певна суперечність у королівських документах, де спочатку вказано лише будівництво орденом дерев'яних фортець. Але викликано це було не страхом посилення впливу ордену в регіоні, а, швидше, місцевою традицією зводити укріплення з найпростішого в обробці та матеріалу, якого було в достатку. Вказівка на будівництво дерев'яних фортець не містила заборони на будівництво кам'яних укріплень. Кам'яне будівництво було органічним для рицарів, які прибули з Палестини, не тільки через звичний матеріал, а й через умови місцевості [41, с. 86].

Стосовно п'ятої фортеці дослідники наводять різні інтерпретації, ототожнюючи її або з Хелденбургом, або з Кронштадтом, або з Терцбургом [100, с. 50]. Але ще цікавішим є повідомлення папи про те, що рицарі збудували якусь «бездоганно укріплену фортецю» [25, с. 262], що розміщувалася в Куманії і, мабуть, споруджена незадовго до вигнання братів з Трансильванії. Ці фортеці, а нині міста (серед них Ришнов, Кодля і Брашов) у Румунії, контролювали найважливіші шляхи, що проходили територією Трансильванії; головною з них була фортеця Марієнбург на притоці Дунаю на р. Алт (Олт), вперше згадана у джерелах у 1240 р. Проте детальних відомостей про перебування тевтонських рицарів у Трансильванії не збереглося: невідомо, ким і як керувалися фортеці, невідома також подальша доля магістра Дітріха. Відомо лише, що ордену вдалося розсунути межі свого володіння та вторгнутися у воловецькі землі [81, с. 197].

За словами Григорія IX, кумани були неабияк стурбовані появою в підконтрольних їм землях потужного тевтонського форпосту, який перешкоджав їхньому проникненню в Трансильванію; і, зібравши «незліченну кількість воїнів», вони спробували захопити фортецю, але зазнали поразки. Папські послання також повідомляють, що деякі кумани «досягли благодаті

хрещення» після поразки. Хоча понтифік чітко дає зрозуміти, що хрещення кочівників мало місце після їхнього полону «разом з їхніми дружинами та дітьми», дану згадку можна розглядати як перше документальне свідчення успіхів католицького прозелітизму в Куманії [25, с. 262].

Повертаючись до опису обставин вигнання тевтонських рицарів з Трансильванії, які у посланнях Гонорія III та її наступника, Григорія IX; слід зазначити, що понтифіки як розглядали згадані вище звинувачення як формальний привід для конфіскації влади братів, а й чітко вказували на справжню причину, яка спонукала, на думку, короля прийняти це рішення. Так, Гонорій III, у своєму посланні Ендре II від 12 червня 1225 р.; підкреслював, що рішення угорського короля було прийнято з «причини чийхось злісних підбурювань» і внаслідок «зворотних навіювання задрісників», які не могли змиритися з «процвітанням» володінь рицарів [15, с. 249]. І пізніше Григорій IX стверджував у своїх посланнях кардинал-єпископу Палестрини Якобу та патріарху Аквілеї Бертольдусу; що угорський монарх непохитно відмовлявся відновити справедливість по відношенню до братів, боячись «викликати невдоволення у своїх дітей та баронів» [26, с. 274].

Таким чином, понтифіки заявляли, що Ендре II прийняв рішення не з власної волі, а під тиском внутрішньої політичної опозиції, що була вороже налаштована по відношенню до тевтонських братів. У свою чергу, склад цієї опозиції представляє окремий інтерес; оскільки табір противників тевтонських братів, мабуть, був сформований з двох ворогуючих між собою угруповань.

Цілком можливо, що конфлікт між угорською короною та рицарями був викликаний суперечками про статус їхніх нових територіальних надбань. Також можливо, що Ендре II дратувала самовільна ініціатива тевтонських братів у будівництві кам'яних фортець, незважаючи на те, що попередні грамоти короля не містили дозволу з цього приводу. Гнів короля міг бути викликаний і звинуваченнями рицарів у незаконного карбування власної

монети, підтвердженими згодом у ході допиту єпископів Варада і Дьйора. До провин братів могла бути зарахована і схильність рицарів приймати у своїх володіннях підданих короля, які незаконно переселялися на територію Бурци [99, с. 105].

Ряд сучасних досліджень було присвячено аналізу державних реформ Ендре II, які полягали у форсованому перерозподілі земельних володінь королівства з метою посилення та відчутного збагачення обраних наближених короля за рахунок конфіскації володінь середньої та дрібної аристократії Угорщини. Дослідники підкреслювали, що неминуче виникнення внутрішнього соціального конфлікту в королівстві, що тривав впродовж всього періоду правління Ендре II (1205-1235 рр.); було пов'язане з протиборством між нечисленим, але впливовим угрупованням фаворитів короля, що називалися угорськими джерелами «баронами», починаючи з 1217 р.; і різнорідним об'єднанням збіднілих ішпанів, каштелянів і дрібних землевласників, які мали вільний статус і відстоювали своє споконвічне право перебувати у прямому підпорядкуванні угорській короні без посередництва баронів. Головним виразником інтересів цього об'єднання зазвичай виступав старший син та майбутній наступник Ендре II, Бела IV (1235-1270 рр.) – відомий своїм різко негативним ставленням до, можливо, перебільшено форсованого здійснення реформ свого батька. Однак у питанні про володіння тевтонських рицарів інтереси Бели IV, очевидно, збіглися зі сподіваннями баронів; оскільки саме Бела IV, будучи герцогом Трансільванії з 1224 або 1225 р., приєднав до своїх володінь землі тевтонських братів після їх вигнання; на що прямо вказував папа Григорій IX у своєму посланні від 26 квітня 1231 р. [25, с. 261].

Питання про присутність в Трансільванії і за Карпатами тевтонців було вирішене навесні 1225 р. з допомогою військової сили. Влітку 1225 р. король Ендре II, прийшовши з військом, зайняв споруджені орденом фортеці, а до кінця того ж року позбавив Тевтонський орден усіх володінь і вигнав його зі своєї країни. Усі спроби повернути втрачену територію, аж до звернення до

папи Римського Гонорія III (1224 р. він на прохання верховного магістра взяв орден під «захист Апостольського Престолу», фактично перетворивши Трансільванію на свою власність), нічим не увінчалися [81, с. 198]. Тут справа не тільки в тому, що на той час другий син короля Коломан був коронований в 1214 р. внаслідок Спішського договору правителем Галичини та Лодомерії, «...до складу якої входило Пониззя» [42, с. 6], отже, Ендре II не потребував допомоги хрестоносців у підпорядкуванні цієї спірної території. Причину та наслідок при такому підході відділяє надто великий проміжок часу. На думку Ф. Веселова, необхідно враховувати той факт, що змінилася сама політика угорської корони з освоєння регіону. Засновані хрестоносцями кам'яні твердині надали додаткову можливість зайнятися прозелітичною діяльністю серед місцевого населення, перейти від меча до хреста, тим більше, ніж сам орден, заклав основи місіонерської роботи серед язичників-куманів [41, с. 88]. Вже 1221 р. почала діяльність перша місія Домініканського ордену в Куманії, а спадкоємець і співправитель Ендре II принц Бела IV, наділений титулом герцога Трансільванського, продовжив східну експансію вже мирним шляхом. Це мало дипломатичні успіхи: у 1227 р. був хрещений один із половецьких вождів Бортц, а до 1228 р. засновано Куманську єпархію. Цілком можливо, що саме загін хрещених куманів брав участь у військовій експедиції Бели IV 1229 р. в Галицьке князівство [41, с. 88].

Таким чином, зміст документів, пов'язаних з перебуванням відділу німецьких рицарів-ченців у Бурценланді, дає підстави критично віднестися до твердження, поширеного в історіографії питання, ніби Німецький орден намагався створити там власну державу. Вона не могла постати з тих чи інших формулювань папських документів, які, власне, передбачали лише церковну екземпцію для краю Бурци як орденського володіння. Однак ні римська курія, ані, тим більше, Німецький орден не змогли втілити в життя навіть цей, досить поширений у XIII ст., статус церковних територій і спільнот. Королівська влада Угорщини під тиском світської і духовної знаті

вирішила проблему цілком у дусі свого часу – прогнала рицарів-ченців за межі країни. Такий спосіб дій короля диктувався не «державотворчими» потугами Німецького ордену, як вважало чимало фахівців з його історії, а політичними і майновими інтересами угорської знаті, яка рішуче протистояла будь-яким втручанням у власні прерогативи. Вбивство королеви Гертруди в 1213 р., фактичне вигнання всемогутнього архієпископа Бертольда в 1219 р., відтак вигнання німецьких рицарів-ченців з Бурци у 1225 р., запекле протистояння папській курії в останньому питанні протягом 1225-1234 рр. – все це явища одного порядку.

РОЗДІЛ 3. ЗАВОЮВАННЯ ТЕВТОНСЬКИМ ОРДЕНОМ ПРУССІЇ

Початок XIII ст. в історії Польщі був позначений феодальною роздробленістю. Політична дестабілізація всередині країни була визначена кризою ідеї майорату, закладеною т. зв. «заповітом» Болеслава Кривоустого, який на думку Є. Клочовського, став спробою нейтралізувати конфлікти шляхом компромісу, коли за умови збереження єдності держави до успадкування допускається вся чоловіча частина династії [61, с. 36]. Симптоми нової політичної кризи, яка на той час охопила Польщу, постали після смерті Казимира II Справедливого (5 травня 1194 р.), коли розпочалась боротьба за краківський престол між сином Казимира – Лешком Білим (1186-1227 рр.) і братом померлого князя – Мешком III Старим (1126-1202 рр.). Після смерті Мешка у 1202 р. справу батька продовжив його син – Владислав Тонконогий (1161/1166-1231 рр.). У «війну домову» польських удільних правителів виявилось втягнутим і сусіднє Галицько-Волинське князівство на чолі з його правителем – Романом Мстиславичем (бл. 1152-1205 рр.), який підтримав претензії на краківський трон Владислава Тонконового. Отримавши перемогу над князем Романом у битві біля Завихосту у 1205 р., Лешко Білий остаточно утвердився у Кракові, тоді як позбавлений руської підтримки Владислав змушений був визнати його зверхність [45, с. 44].

Покращення внутрішньополітичної ситуації всередині Польського королівства дало можливість представникам династії П'ястів посилити свою зовнішню політику. Одним з пріоритетних напрямів став якраз пруський. Крім князів, до «пруської політики» доєдналося польське духовенство, надавши їй таким чином місіонерської спрямованості. Ключова роль у цій місії належала ченцям Ордену цистерціанців, про початок діяльності яких свідчить булла папи Інокентія III (26 жовтня 1206 р.) [44, с. 45]. Місіонерська діяльність цистерціанців на теренах Пруссії, очевидно, відзначалася певними успіхами, оскільки вже на початку 1216 р. їхні намагання увінчалися висвяченням очільника місії Християна з Оліви на пруського місійного

єпископа, а 1218 р. одержав від папи право засновувати в землях пруссів єпископства і висвячувати єпископів [57, с. 48].

Як припускають дослідники, це сталося завдяки сприянню архієпископа м. Гнезно Генрика Кетлича, який у 1215 р., під час свого перебування на IV-му Латеранському соборі (разом з ним були Християн і двоє прусських нобілів-неофітів), виніс по-суті «пруське» питання на широкий загал [54, с. 207].

Спочатку пруська місія проходила мирним шляхом, в усякому разі в джерелах відсутня будь-яка інформація, що вказувала б на її збройний характер. Зважаючи на те, що військові виправи польської знаті могли б зашкодити наверненню пруссів у християнство, цистерціанці ініціювали видання папської булли від 13 серпня 1212 р., в якій понтифік Інокентій III заборонив польським і поморським князям утискати пруських неофітів [44, с. 45].

Однак так було недовго. У 1217 р. ситуація різко змінилася: з цього часу власне польські прикордонні території починають потерпати від раптових вторгнень прусів. Мова йде в першу чергу про **Хелмінську** землю – порубіжну територію Мазовії та Пруссії, яка тоді знаходилась в орбіті впливу колонізації. До того часу питанням обороноздатності кордонів Мазовії від вторгнень прусів нападів опікувався воєвода князя Конрада Мазовецького – Кристин Гоздава, який був грозою для прусів, які вважали його надлюдиною і називали мазовецьким богом [47, с. 60]. Однак 1217 р. за нез'ясованих причин спалахнув між згаданим Кристином і Конрадом, який закінчився осліпленням воєводи, а в подальшому і його убивством. Саме з трагічною загибеллю цього воєводи польська традиція пов'язує поступову руйнацію системи оборонних структур на мазовецько-пруському фронтірі, що в подальшому відкрило шлях нападам прусів [44, с. 46].

З метою захисту досягнень пруської місії **Християна** папа Гонорій III у буллі від 16 квітня 1217 р. надав дозвіл польським рицарям-хрестоносцям двох князівств гнезненської провінції (Мазовії і Малопольщі), для яких

вторгнення прусів складала найбільшу загрозу, вирушати на боротьбу з язичниками замість участі у хрестоносному русі на Близький Схід. Впродовж травня-червня 1218 р. з канцелярії понтифіка вийшли ще чотири булли, з метою надання збройної підтримки пруської місії [44, с. 45].

На ці заклики відреагував вроцлавський князь Генрик Бородатий (бл. 1165-19 березня 1238 р.) (див. додаток № 17). Не маючи бажання брати участь в поході особисто (1218 р.), вроцлавський правитель спорядив до Пруссії загін сілезьких рицарів, яких очолював небіж Генрика – чеський князь Теобальдом III і єпископом вроцлавським Вавжинцем. Про хід і наслідки цього походу немає жодних свідчень в джерелах, однак її головне завдання, вочевидь, полягало у відновленні занепакої (після смерті Кристина) системи рицарських залог для захисту **Хелмінської** землі. Що змусило спонукало Генрика Бородатого, чиї володіння не межували з землями прусів, доєднатися до їхнього навернення в християнство – можна тільки здогадуватись, однак не викликає сумніву те, що, включившись в цей процес, вроцлавський правитель намагався зосередити в своїх руках ключову роль у її реалізації і тим самим посилити свій політичний вплив серед польських удільних князів [44, с. 46].

Хрестовий похід 1218 р. не дав бажаних наслідків, оскільки вже у серпні 1219 р. пруський єпископ Християн вирушив до Сілезії, де на з'їзді в Тшебниці провів переговори з Генриком Бородатим, а також єпископами вроцлавським, любуським, кувявським і познанським, просячи надати йому військову підтримку для боротьби з прусами. Наступний розвиток подій вказував на те, що учасникам з'їзду вдалося прийняти спільний план, до якого в подальшому долучився краківський правитель Лешко Білий. Згідно схваленого плану передбачалося створення на території Пруссії торгівельної факторії з реалізації заліза і солі та заліза, де представники духовенства здійснювали б проповідання християнства, навіртаючи зацікавлених у торгівлі прусів до віри Христової [44, с. 47].

У той же час, в результаті вторгнення пруссів 1220 р. Мазовія втратила Хелмінську землю, що мотивувало польських правителів до її відвоювання. Перед початком виправи, до участі в якій погодилися краківський князь Лешко Білий, вроцлавський князь Генрик Бородатий, мазовецький князь Конрад та східнопоморські князі Святополк II і Варцислав I, відбулась нарада 1222 р. в місцевості під назвою Lonyz [44, с. 47]. Тут також були присутні прусський єпископ Християн і багаточисленні польські прелати. Наслідком переговорів стало надання Конрадом Мазовецьким (див. додаток № 18) прусському єпископу Хелмінської землі (у формі маєткової каштелянії), де власні маєтності від Конрада Мазовецького отримали також Святополк, Лешко Білий та Генрик Бородатий [44, с. 47]. Надання для Християна мало приватноправовий характер, що забезпечувало Конраду формальне верховенство над Хелмінською землею та половину доходів з пожалуваних Християнові маєтностей [44, с. 47].

Починаючи з кінця XII ст., з метою боротьби з пруськими і литовськими племенами польські удільні правителі починають активно звертатися по допомогу до хрестоносців [43, с. 39]. Ще в 70-х роках XII ст. Казимир Справедливий надав ордену іоанітів чотири села в місцевості Загошч у Малій Польщі [76, с. 43]. Наприкінці XII ст. іоаніти осіли й у Східному Помор'ї. Однак саме в 20-ті роки XIII ст. розпочався справжній «бум» залучення до Польщі рицарів-ченців. Так, сілезький князь Генріх Бородатий запросив з Бамбергу тамплієрів, надавши їм володіння у Малій Олесниці. 1222 р. він передав рицарям Німецького ордену с. Лазучіце поблизу Намислува. Калішський князь Владислав Одонович пожалував їм 500 ланів «на користь Святої землі». Невідомо, яким чином, східнопоморський князь Святополк запросив невеликий загін рицарів іспанською ордену Калатрава, надавши їм с. Тимаву на Віслі [76, с. 43].

Впродовж 1222-1223 рр. польські удільні правителі здійснили два хрестові походи проти прусів. В першому з них взяли участь правитель краківської землі Лешко Білий, князь Сілезії Генрик Бородатий і князь

Мазовії Конрад. З ним, як припускає чернівецький медієвіст О. Масан, могли бути кілька рицарів Тевтонського ордену, котрі знаходились у Сілезії після отримання ними володінь біля Намислува [74, с. 227].

В наступному році до їхнього альянсу долучився правитель Помор'я Святополк. Поразка польських князів у війнах з прусами визначила ту обставину, що в середині 20-х рр. серед польської знаті з'являються нові ідеї стосовно організації боротьби з прусами, в першу чергу залучення до боротьби з язичниками хрестоносців зі Сходу. Головна роль в якості можливого союзника у боротьбі балтійськими племенами відводилась Тевтонському ордену [43, с. 40].

З метою оборони Хелмінської землі там розміщували прикордонну охорону з рицарських родин Одровонжів і Грифітів. Між ними панувала давня ворожнеча, що посилилась і перекреслила діяльність сторожі. Цією обставиною скористалися пруси, які в 1224-1226 р. вторглися в польські землі, розоривши Олівський монастир біля Гданська, обитель префектораток у Жукові та околиці резиденції єпископа у Плоцьку [74, с. 227]. Згодом Петро з Дусбурга писав, що пруси розорили тоді на території Мазовії 250 церков і каплиць, вбили багатьох священників та інших кліриків [14, с. 18]. Не дивлячись зважаючи на перебільшення, сам факт набігів прусів на територію Польщі не викликає сумнівів. Як припускає О. Масан, саме через ці події калішський правитель Владислав Одонович у вересні 1224 р. надав тевтонцям маєтність в 500 ланів у Великій Польщі [74, с. 228].

У 1226 р. Конрад Мазовецький попросив допомоги у тевтонських рицарів, і їхній перший загін прибув до Мазовії. Маючи певний негативний досвід в Семигороді, магістр Герман фон Зальца в березні 1226 р. домігся від імператора Фрідріха II підтвердження пожалувань мазовецького правителя та розширення привілеїв хрестоносців. Цистерціанський єпископ Християн, який очолював місіонерську в даному регіоні, одразу ж також передав Ордену свої землі [42, с. 6].

До 1230 р. завершилися всі переговори. До складу Тевтонського ордену було інкорпоровано польський рицарський орден «Братів рицарської служби Христу в Прусії», відомий як Добжинський. Відповідно Добжинська земля, якою він володів, перейшла під контроль тевтонців. Крім того, для виконання християнської місії в Прусії тевтонські брати отримали у тимчасове користування (на 20 років) великий плацдарм – Хелмінську та Нешавську землі, що було закріплено княжим привілеєм 1230 р., про що знаходимо свідчення у «Великій хроніці про Польщу, Русь та їхніх сусідів»: «Конрад, князь Мазовії, який на Хелмінській землі потерпав від численних нападів прусів і полешан, за порадою єпископа Гюнтера поступився бородатим позначеним чорним хрестом госпітальєрам св. Марії Єрусалимської з тевтонського дому Хелмінську (Кульмську) землю на 20 років з метою, щоб вони з його допомогою чинили опір прусам і полешанам. Протягом цих років, оскільки пруси та інші язичницькі народи завдавали величезної шкоди землям мазовецького князя, який закликав на допомогу свого племінника, сілезького князя Генріха Бородатого. Спираючись на його допомогу і на допомогу згаданих хрестоносців, розгромив він і прусів та інші язичницькі народи, сміливо на них обрушившись. Після славного тріумфу цієї перемоги Генріх попросив свого дядька Конрада, щоб він звелів назавжди приписати хрестоносцям Хелмінську землю. У відповідь на його прохання цей же Конрад надовго милостивим даруванням приписав землі між річками Оссою, Віслою та Дрвенцем вищевказаним хрестоносцям» [3, с. 151-152]. Петро з Дусбурга називає його «славним християнським правителем» [14, с. 17] та «мужем цілком благочестивим і ревнителем віри» [14, с. 31]. Проте інші джерела, насамперед польські, змальовують його як правителя владолубного і жорстокого, який ході боротьби за гегемонію в Польщі не соромився розоряти навіть церковні володіння [3, с. 156]. По відношенню до прусів Конрад продовжував політику своїх попередників, спрямовану на розширення польських володінь з допомогою пруських земель. Спільно з іншими польськими князями він здійснив у 1222 та 1223 рр. два походи до

Пруссії, не увінчалися міцними успіхами. Набіги на підвладні Конраду землі продовжувалися, спустошуючи край [92, с. 50].

Закликаючи тевтонців допомогти у боротьбі з прусами та обіцяючи хрестоносцям за допомогу Кульмську землю, Конрад Мазовецький не тільки керувався природним прагненням захистити свої володіння від набігів, але й переслідував далекосяжні політичні цілі. Забезпечивши безпеку кордонів Мазовії, князь мав намір потім зосередити свої зусилля на оволодінні Краковом і таким чином стати правителем більшої частини польських земель. Після смерті князя Генріха Благочестивого у Лігницькій битві Конраду на короткий термін справді вдалося зайняти Краків. Однак утримати за собою краківську долю він не зміг, бо малопольські вельможі не підтримали Конрада, знаючи його деспотичні методи правління. Боротьба за владу в Кракові не спричинила об'єднання держави та викликала лише смути та розорення Краківської землі [92, с. 51].

Розглядаючи політику Конрада Мазовецького слід мати на увазі, що Тевтонський орден був не єдиною духовною корпорацією, на яку князь намагався спиратися під час реалізації пруської програми. Ще на початку XIII ст. він заохочував місіонерську діяльність цистерціанців з Великопольщі, а пізніше і духовно-рицарських орденів-тамплієрів, іоаннітів, рицарів Ордену Калатрава. Нарешті, в 1228 р. Конрад заснував на землі в Добжині орден добжинських братів, що складався з німців. Рицарі Добжинського ордену приймали участь у діяннях рицарів-мечоносців на території, а в подальшому використали Статут і одяг останніх як взірець створення відповідних установчого документу та одягу для своєї чернечо-рицарської корпорації. В основу статутів Добжинського ордену як і ордену мечоносців, було закладено статут ордену Храму («бідних рицарів Христа і Соломонового храму»), що виник на початку XII ст. в Єрусалимі, а сам статут тамплієрів був затверджений в 1128 р. на соборі у французькому місті Труа [42, с. 42].

Не можна вважати беззаперечним той факт, вищезгадані рицарі з Лівонії прибули до Мазовії наприкінці 1228 чи на початку 1229 р. [43 а, с.

309] Наразі, як переконаний О Головка, «складається враження, що така категоричність щодо дати появи «Братів Христових» у володіннях мазовецького князя Конрада не має достатньо аргументів» [43, с. 42]. На думку польської дослідниці історії рицарсько-чернечих орденів на Балтиці М. Старнавської, аналіз документів, в яких фігурують згадані рицарів не дає підстави стверджувати, що їхня поява у володіннях Конрада Мазовецького і площького єпископа та заснування Добжинського ордену відбулися одночасно [43, с. 42].

Добжинський орден до його інкорпорації Німецьким орденом нараховував максимально 16 рицарів на чолі з магістром Бруно. В. Зонтгофен називає цифру 15 рицарів включно з магістром. Такі спеціалісти, як З. Г. Новак і Ф. Бенніштофен стверджують, що увесь склад корпорації – рицарі, зброєносці, слуги тощо – міг нараховувати близько 150-165 чоловік. Після інкорпорації якась кількість добжинців позосталася у складі Німецького ордену. Під керівництвом Бруно залишилося, мабуть, з 10 рицарів, бо під документом, написаним від імені добжинців 1240 року, значиться саме стільки імен членів колишнього ордену. Судячи з наведених конкретних цифр, до Німецького ордену вступило, мабуть, 5 чи 6 добжинців, а більша частина воліла зберегти самостійність, і саме їй Конрад Мазовецький надав Дорогичин з областю [77, с. 57].

У зв'язку з перебуванням рицарів Добжинського ордену в Дорогичині варто зупинитися на питанні про взаємини добжинців з Данилом Романовичем. Як вже зазначалося, чисельність добжинців була незначною, і тому вони не могли реально протистояти великому війську князя Данила, яке в 1237 р. вирудилося у похід проти одного з наймогутніших і найвойовничіших західнобалтських племінних угруповань – ятвягів, але змушений був відреагувати на появу рицарів в Дорогичині.

Разом зі звісткою про прибуття добжинців у Дорогичин князі Данило і Василько одержали інформацію про їхню чисельність. Крім того, тісні стосунки Романовичів з Мазовією у попередні роки дають підставу

стверджувати, що волинські князі добре знали, хто такі Добжинські брати і скільки їх є. О. Масан не виключає, що вони особисто були зінайомі з Бруно і його рицарями [77, с. 57]. Добжинський орден був остаточно сформований у липні 1228 р. а наприкінці того ж року князь Данило Романович перебував у Польщі і вже тоді міг одержати відомості про новий орден [77, с. 58].

Влітку 1229 р. Данило і Василько прибули на прохання князя Конрада до Мазовії, де мали змогу докладно дізнатися про місцеві події і можливо побачити Добжинських братів, магістра Бруно та їхнього «духовного батька» – пруського єпископа Християна. Останній непогано знав старшого Романовича [77, с. 58].

Знаючи кількісний склад рицарського загону під проводом магістра Бруно, неможливо серйозно ставитися до тези про війну Волинського князівства проти Добжинського ордену. О. Масан вважає, що добжинські рицарі здалися князям Данилові і Василькові без особливого спротиву з огляду на чисельну перевагу волинського війська і неможливістю ефективно оборонятися у погано укріпленому дорогичинському дитинці [77, с. 58].

Отже, Добжинський орден був локальним утворенням, якому цистерціанські місіонери та мазовецькі можновладці відводили роль знаряддя регіональної політики. Самостійного значення він не мав через його нечисельність та незначну матеріальну базу. В зв'язку з цим дорогичинський інцидент 1237 р. слід розглядати лише як епізод у мазовецько-волинських стосунках [77, с. 60].

Попри лаконічність джерел необхідно відзначити, що в Старшій Олівській хроніці засвідчений факт передачі Конрадом «воїнам Христа» замку Добжинь з метою оборони ними його земель від нападів «поган» ще до 1224 р. [27] В. Полковська-Марковська відзначала, що «рицарі Христові» брали участь у походах польських князів у Пруссію 1222 та 1223 рр. Однак їм не вдалося досягти якихось помітних успіхів. Порадившись з єпископом Християном, Конрад відправив послів до магістра Тевтонського ордену Германа фон Зальца з пропозицією долучитися до боротьби з прусами. Після

переговорів з послами великого магістра у 1226 р. Конрад передав у володіння хрестоносцям Хелмінську та Любавську землі [43, с. 42].

Можна вважати, що поява у землях Конрада «воїнів Христових», які перед цим полишили Лівонію, пов'язана з невдачами хрестоносців у боротьбі з місцевим населенням (лівами). Повторне звернення у 1228 р. до «воїнів Христа» Конрада Мазовецького і Християна, ймовірно, було пов'язане з певним зволіканням очільників Тевтонського ордену у їхніх планах перенесення своєї діяльності в Балтійський регіон. Це зволікання, як вважає О. Головка, було зумовлене двома причинами. Перша – участь у черговому хрестовому поході покровителя Тевтонського ордену імператора Фрідріха II у 1228-1229 рр., а друга носила суто меркантильний характер. Враховуючи «угорський досвід», тевтонці своєю дипломатією вичікування прагнули перед переселенням на нові землі отримати максимально можливі привілеї від мазовецького князя Конрада та пруського єпископа Християна [43, с. 43].

Юридичним підґрунтям для вторгнення Тевтонського ордену до Пруссії мала стати грамота Конрада Мазовецького від 28 квітня 1228 р., у якій визнавалися права ордену на Кульмську землю [74, с. 232]. Однак ця грамота, справжність якої не заперечується дослідниками, мала два важливі застереження. По-перше, для того, щоб дарування мало законну силу, потрібна була згода спадкоємців Конрада. По-друге, до грамоти було необхідно докласти печатки інших польських князів, оскільки тогочасна Польща розглядалася як вотчина (patrimonium) всієї п'ястівської династії, і настільки велике пожалування вимагало згоди як прямих, а й потенційних наступників князя. У 1229 р. ці вимоги були частково виконані – отримано згоду найближчих родичів князя. Що ж до згоди інших польських князів, її так ніколи і не було дано. Як вважає польський історик Г. Лябуда, Конрад, ймовірно, сподівався отримати його пізніше – після того, як запрошення буде схвалено римським папою [118, с. 305].

30 червня 1230 р. датована ще одна грамота, з якою Тевтонський орден традиційно пов'язував свої права на Кульмську землю та Пруссію, – так

званий Крушвицький договір ордену з Конрадом Мазовецьким. Справжність цього документа в літературі неодноразово ставилася під сумнів. Вже М. Перльбах вважав, що це фальсифікат, виготовлений Тевтонським орденем близько 1234 р. Оцінюючи значення цього документа, слід враховувати дві обставини. По-перше, як показав Г. Лябуда, Крушвицький договір, будь то справжній чи фальшивий, не відігравав помітної ролі у долі Кульмської землі, оскільки його зміст значною мірою дублюється тими актами, справжність яких не викликає сумнівів, – грамотою 1228 р. та папськими буллами 1234 і 1235 рр. [118, с. 305] По-друге, згідно тогочасних уявлень про праві, письмові документи або не мали більшої юридичної сили порівняно з усними угодами сторін. Ця ситуація пов'язана з тим, що в XIII ст. ще продовжувало панувати не писане, а звичаєве право [93, с. 52].

Загалом наявні актові та нарративні джерела з достатньою достовірністю розкривають наміри Конрада Мазовецького здійснити завоювання у пруських землях силами Тевтонського ордену, що не виключало, зрозуміло, і можливості останнього залучати колоністів для закріплення підкорених територій [92, с. 53].

Якими були у зазначений період (1226-1230 рр.) плани самого Тевтонського ордену? Звертає на себе увагу та обставина, що орден далеко не відразу відрядив експедицію до Пруссії. Тому були дві основні причини. По-перше, керівництво ордену спершу не робило в Пруссії вирішальних кроків, побоюючись повторити гіркий досвід угорської катастрофи. По-друге, орден більшою мірою, ніж вважалося в науці раніше, прагнув зміцнити свої позиції в Палестині та в Середземномор'ї загалом. Тому похід у Пруссію було організовано лише через декілька років [92, с. 53]. Вичікувальна позиція тевтонців пояснюється тим, що в той час передбачалося зробити основною базою рицарів острів Кіпр, який завдяки династичним комбінаціям на короткий термін став леном ордену.

План вторгнення в Пруссію малювався тоді орденською верхівкою як не основна, а альтернативна політична програма. Однак надалі ситуація на

Кіпрі ускладнилася. У 1229 р. вибухнула політична криза, наслідком якої стала війна за володіння островом між імперськими військами та бейрутським сеньйором Філіппом Ібеліном. У ході цієї боротьби Ібелін став брати гору, а володіння тевтонських рицарів на острові стали предметом домагань іоаннітів. У цих умовах пруський варіант східної політики ордену став здаватися реальнішим, ніж раніше [64, с. 246].

1230 рік відзначений стрімким розвитком подій. У березні орден уклав договір з єпископом Плоцьким про придбання місцевості Нессау на кордоні з Пруссією, після чого, як розповідає «Хроніка землі Пруської», рицарі спорудили замок Нессау [17, с. 31-32]. У липні-вересні були видані одна за одною три папські булли, що беруть під охорону всі майбутні завоювання ордену в Пруссії [17, с. 31-32]. Нарешті, 13 вересня папа закликає населення Магдебурга, Бремена, Померанії, Моравії, Сорбії, Голштинії та Готланду сприяти хрестовому походу в Пруссію. На початку 1231 р. орденське військо переправилося через Віслу [95, с. 27].

Пруська експедиція була підготовлена за погодженням з папою та імператором. При цьому обидва вони мали свої цілі, обидва видали важливі акти, що стосувалися пруської кампанії. З огляду на ворожнечу між духовним і світським владиками Західної Європи, слід віддати належне дипломатичним талантам Германа фон Зальца, якому вдавалося майстерно лавірувати між обома сторонами, отримуючи з цього вигоди для свого ордену [33, с. 30].

Плани папи слід розглядати насамперед у контексті політики римської курії, спрямованої на християнізацію народів Балтії. Проповідь християнства в Пруссії католицьке духовенство вело ще з кінця X ст. Впорядкованого характеру місіонерська діяльність набуває лише наприкінці XII – першій половині XIII ст., в період понтифікату Інокентія III (1198-1216 рр.), Гонорія III (1216-1227 рр.) та Григорія IX (1227-1241 рр.). Найважливішим кроком у цьому напрямі слід вважати призначення близько 1215 р. цистерціанського ченця Християна першим єпископом Пруссії. На його прохання 1219 р. було

офіційно проголошено хрестовий похід до Пруссії. Цей заклик був урочисто підтверджений 16 серпня 1220 р. під час освячення собору у Гальберштадті. Як зазначає Крістіна Зелінська-Мельковська, місія у пруських землях користувалася підтримкою не тільки Риму, а й також і польського єпископату та польських князів [127, с. 190]. У 1222 р. за договором з Конрадом Мазовецьким новому єпископству були надані володіння в Кульмській землі.

У подальшому проникнення Тевтонського ордену до Пруссії готувалося за діяльної участі Християна. Вже 1228 р. він заповів тевтонцям право на десятину в Кульмській землі, а в 1230 р. відмовився на їхню користь від усіх своїх володінь на цій території. У березні 1231 р. за договором з орденем єпископ передав останньому права на третину пруських земель. Більшість дослідників вважає, що в документі йшлося не про третину земель, що належали Християну, а про третину всіх земель, які ордену належало завоювати в Пруссії [8]. У 1233-1238 рр. Християн перебував у полоні у прусів, що, безсумнівно, послужило додатковим обґрунтуванням військових дій ордену у Пруссії.

Крім згадуваних папських булл, виданих 1230 р., особливе значення мала булла «Pietati proximum», видана папою Григорієм IX у Рієті 3 серпня 1234 р. У цьому акті йшлося про два об'єкти: вже підкорену Кульмську землю та про решту території Пруссії. Першу папа затвердив за орденем (на підставі дарування, зробленого Конрадом Мазовецьким), а другою оголосив власністю св. Петра і передав ордену в леон, погрожуючи кожному, хто зазіхне на права тевтонців, «гнівом Всемогутнього та Його апостолів Петра та Павла» [37, с. 75].

Нарешті, 1245 р. папа Інокентій IV видав буллу «De negocio Pruscie», яка надавала особам, які вирушали до Пруссії для підтримки Тевтонського ордену, ті ж права, що й хрестоносцям, які відбували у Святу землю – навіть якщо вони вирушали туди без публічної проповіді хрестового походу. Таким чином, проголошувався «постійний» хрестовий похід у Пруссію, який не

вимагав додаткових закликів з боку Святого Престолу до спорядження військових експедицій [92, с. 56].

Як уже зазначалося, під час підготовки та здійснення пруської кампанії Тевтонський орден заручився також підтримкою імператора Фрідріха II. Чим керувався останній, надаючи тевтонцям таку послугу? Тут слід мати на увазі дві обставини.

Перша – це своєрідне співвідношення внутрішньої (імперської) та зовнішньої політики Фрідріха I. Відмовившись від спроб встановити реальну владу над усією територією рейху, цей імператор зосередив основну увагу на великому компактному домені, який створював би противагу найбільш значним німецьким князівствам і водночас відкривав би шлях до панування над усією Італією, включаючи політичний та духовний центр імперії – Рим. Таким доменом для Фрідріха стало Сицилійське королівство, успадковане від батька. Німеччина ж уявляла для імператора набагато менший інтерес (досить сказати, що за 30 років правління він лише тричі побував там). У Німеччині він мав лише номінальну верховну владу і дуже обмежені надходження від власних розрізнених володінь у німецьких землях [63, с. 163-164]. Заступництво, що надається Тевтонському ордену (чий володіння, нагадаємо, були розкидані по всій Німеччині), слід розглядати саме у зв'язку з політикою імператора, проведеної стосовно князів імперії, яких Фрідріх II прагнув залучити на свій бік в ім'я панування над Італією. Найбільшими актами імператора, які служили цій меті, були як відомо, дві імперські конституції – «Привілей на благо церковним князям» 1220 р. і Вормська конституція (відома також як «Статут на користь князів») 1231-1232 рр. На руку князівській владі виявився також імператорський «Едикт проти міських комун» (1231-1232 рр.), спрямований проти автономії міст, які об'єктивно були зацікавлені у складанні єдиної централізованої держави в Німеччині [53, с. 37]. Вищезгадані акти стали правовою передумовою виникнення в німецьких землях системи територіальних князівств на шкоду владі імператора над Німеччиною. Як писав М. Колесницький, «спадкове Сицилійське

королівство створило для Штауфенів зачароване коло, з якого вони так і не змогли вирватися» [63, с. 164]. Проте у зовнішньополітичній галузі Фрідріх II не втрачав нагоди заявити про претензії на верховенство своєї імперії над усією католицькою Європою. Це стосувалося і Балтійського регіону [63, с. 164].

Друга обставина, що зумовила імператорську підтримку, полягала в тому, що Фрідріх потребував допомоги гохмейстера Германа фон Зальца, який надавав йому дуже важливі послуги. Цю обставину не можна ігнорувати, оскільки в середні віки особистість імператора відігравала значну роль. При дворі Фрідріха гохмейстер з'явився, мабуть, ще в 1216 р. у Нюрнберзі. З 1220 р. він почав виконувати відповідальні доручення імператора. Це, зокрема, підготовка коронації Фрідріха у Римі (1220 р.), неодноразове посередництво у переговорах з римським папою, участь у VI хрестовому поході (1228-1229 рр.), підготовка мирного договору між імператором і папою у Сан-Джермано-Чепрано (1230 р.), підтримка Фрідріха під час виступів населення в Сицилійському королівстві (1233 р.), поїздка за дорученням імператора до Палестини (1232-1234 рр.), нарешті, посередництво між Фрідріхом II та його бунтівним сином, німецьким королем Генріхом VII, який погодився скласти зброю та віддати себе в руки батька (1235 р.). Аж до своєї смерті у 1239 р. Герман фон Зальца входив у коло найближчих до Фрідріха осіб (familia). Безумовна довіра імператора, якою користувався гохмейстер, виявлялася у тому, що Фрідріх II неодноразово видавав ордену привілеї на земельні володіння та різні вигоди на території самого Сицилійського королівства. Перші пожалування тевтонцям тут було зроблено ще батьком Фрідріха, імператором Генріхом VI, незабаром після заснування ордену. У 1197 р. він надав рицарям монастир св. Трійці в Палермо. За Фрідріха II привілеї тевтонців у Сицилійському королівстві суттєво збільшилися. Частина орденських володінь розташовувалась у стратегічно важливих населених пунктах, таких як

Палермо та Бріндізі [82, с. 145]. Таким чином, Герман фон Зальца був однією з ключових постатей в оточенні Фрідріха.

Герман фон Зальца ще на підготовчому етапі до вторгнення у Прусію намагався встановити панування Тевтонського ордену і не допускав думки про зверхність єпископа Християна чи Конрада Мазовецького над землями прусів після їхнього завоювання. Саме таку перспективу вимальовується у «Золотій буллі» з Ріміні 1226 р. [11, с. 319-324] О. Масан задається питанням: чи мав Фрідріх II повноваження надавати будь-кому території прусів чи інші землі за межами Священної Римської імперії? Ці повноваження були окреслені в преамбулі рескрипту: «Для того Бог підніс імперію нашу перед царями землі і розширив межі влади нашої на різні області світу, щоб для прославляння у віках імені Його та поширення віри серед язичників спрямовувались зусилля нашої турботи; оскільки для проповіді Євангелія приготував Він Священну Римську імперію (щоб прагнули ми до навернення язичників не менше, ніж до їх підкорення), то даємо ми милість звільнення, завдяки якій правовірні мужі приймають на себе щоденні труди та невпинно надають як майно, так і життя для підкорення язичницьких племен і для поліпшення служіння Божого» [11, с. 320].

Правителі Священної Римської імперії, у тому числі Фрідріх II, вважали себе лідерами християнського і всього іншого світу, відповідальними за той стан, у якому людство зустріне Страшний Суд. Християнська Римська імперія милилась не тільки як політичний організм, але і як метафізичне поняття, оскільки її було освячено самим Богом, власне чому вона і називалася Священною [74, с. 229].

Керуючись такими установками імператор надав Герману фон Зальца «право вторгнутися на землю Прусії з воїнами ордену», жалував йому, його наступникам і ордену «землю, яку він одержить від вказаного князя» (Конрада), та «всю землю, яку він завоює з Божою поміччю у пруських краях, як давнє і належне право імперії – у горах, на рівнинах, в лісах і на морі», щоб рицарі ордену «володіли нею вільно від усіх повинностей та податків

(...). Там ордену дозволялося «призначати [платню з] перевозів і мита, встановлювати щотижневі й інші торги, карбувати монету, визначати податки (...), заводити копальні і рудники золота, срібла, заліза та інших металів, а також солі, які є чи будуть знайдені в цих землях». Імператор дозволяв «призначати суддів та намісників» для покарання злочинців і розгляду цивільних і карних справ. Він бажав, щоб «цей магістр та його наступники в їхніх землях були наділені і користувалися юрисдикцією та владою ліпше, ніж (...) який-небудь князь імперії, щоби встановлювали вони добрі норози та звичаї, видавали асизи і статuti, якими й зміцнювалася б віра (...), а всі піддані їх насолоджувалися і користувалися спокійним миром» [11, с. 322]. Імператор забороняв можновладцям і службовцям порушувати положення його булли під страхом сплати штрафу в 100 фунтів золота [11, с. 323].

Г. Бокман відзначав, що повноваження, надані Тевтонському ордену імператором у «Золотій буллі» рiмiнi, «могли стати політично цікавими лише в тому разі, коли орден дійсно був наділений володів такими суверенними правами, коли він дійсно завоював Кульмську землю і Прусію. Грамота імператора зовсім мало йому в цьому. Вона була спочатку нічим іншим, як програмою-максимумом» [37, с. 71].

Аналіз політико-правового контексту пруської експедиції буде неповним, якщо не вказати на ще одну силу, що мала самостійне значення і відіграла дуже помітну роль у підкоренні та колонізації Пруссії. Мова йде про бюргерство ганзейських міст, насамперед Любека. У першій половині XIII ст. процвітаючі ганзейські міста на чолі з Любеком вже являли собою домінуючу силу на Балтиці. Ганзейське бюргерство природно включилося в колонізацію Пруссії, причому Любек і орден були дуже зацікавлені один в одному. До середині XIII ст. інтереси Любека вже тісно пов'язані зі Східною Балтикою. З початку XIII ст. його купецтво слідом за хрестоносцями проникає в Лівонію, що належала ордену мечоносців, та Естонію, завойовану датськими королями. Тут любекці, прагнучи забезпечити мореплавання та торгівлю, домоглися від місцевої влади різноманітних пільг, насамперед всього

скасування берегового права. «У хрестових походах на береги Східної Балтики Любек бачив для себе шанс розширити доступ до ринків сировини та збуту та одночасно збільшити мережу своїх опорних пунктів. Такими опорними пунктами і стали міста (Рига, Венден, Вольмар, Пернов, Дерпт, Ревель, Нарва). Однак на пруських берегах ганзейці не могли закріпитись без серйозної військової підтримки [52, с. 136].

Таким чином, успіх військової експедиції до Пруссії та подальше заселення краю колоністами були забезпечені завдяки підтримці ордену духовною та світською владою, а також бюргерством ганзейських міст.

Результат самої пруської кампанії не може бути пояснений лише військовою силою Тевтонського ордену. Причини його полягають у стані пруського суспільства, а також в організаційних особливостях ордену та в специфіці його політики. На початку XIII ст. Прусія була конфедерацією одинадцяти земель, населених язичницькими племенами, у мовному відношенні спорідненими з литовцям. Землі ділилися на волості, а ті – на сільські громади, що склалися з індивідуальних та патріархальних сімей. На рубежі XII-XIII ст. пруси переживали перехід від родової громади до територіальної. Провідну роль у пруському суспільстві відгравали жерці, які здійснювали відправлення язичницьких культів (див. додаток № 19).

Як показав у своєму фундаментальному дослідженні Дж. Дж. Фрезер [97, с. 17, 91], верховна влада жерців характерна на певному історичному етапі для більшості стародавніх суспільств Старого та Нового Світу. Цей етап в принципі відноситься до проміжку між відмиранням родоплемінних відносин і остаточним становленням ранньодержавної структури. Розпад родового ладу у прусів відбувся вже у V ст. н. е. З об'єктивних причин цей процес затягнувся і завершився кризою рубежу XI-XII ст. – відходом дружини та перемогою жрецтва. Останнє повернуло свої старі соціальні прерогативи, відбулася штучна реставрація «священного царства». Влада та привілеї родових вождів-жерців були відтворені та закріплені за виборними жерцями, до XII-XIII ст., які сформували певну касту і які спиралися на право

спадкування посад. На прикладі прусів ми бачимо принципову різницю між ранньофеодальною державою, що логічно розвивається, і «священним царством». У першому продукти праці селян, які вели господарство, що ґрунтувалося на землеробстві, надходили в якості податку (фіску, оброку, чиншу) до скарбниці феодала і потім перетворювалися у предмети розкоші, а й сприяли розширенню території й економічної бази володіння князя (короля, графа, барона і т. д.). Навпаки, за системи жрецької влади правителі громади чи великих територіально-адміністративних структур не керувалися у рішеннях економічною необхідністю. Податки, одержувані керівниками «священного царства», витрачалися на жертвоприношення богам. Подібна система, крім землі прусів, існувала у XI-XII ст. на західнослов'янських територіях [68, с. 190].

На початку XIII ст. межі володінь прусів розширилися до лівобережжя р. Неман на сході та до середньої течії р. Лави на півдні. У пошуках нових земель і нових данників пруські общинники, яких, можливо, спонукали до цього жерці, проникали в сусідні з Самбією і Натангією землі. Так заселялися відомі за джерелами XIV ст. Бартія, Надравія, Вармія і Погезанія, які раніше не входили в пруський ареал. Щоправда, ці території не були до початку XIII ст. повністю заселені прусами. Про це свідчать дані поселенської археології. Традиційні для прусів-сембів городища дуже нечисленні на згаданих вище територіях, відкриті сільські поселення тут майже повністю відсутні. Пруси, що займали міжплемінні лісові простори, до XIII ст. вважалися недоторканими, входили у прямиий контакт із сусідніми західнобалтськими племенами – скальвами і ятвягами. Ці племена, підпадаючи під пруський вплив, частково перейняли самбійські культурні традиції. Пруси та їхні сусіди підкорялися владі верховного жерця Криво-Кривайтіса. У «Хроніці землі Прусської» (1326 р.) Петро з Дусбурга його владу описує так: «Було ж... у Надровії одне місце, зване Ромов... у якому жив хтось, на ім'я Криве, якого вони вшановували як папу, бо як пан папа править вселенською церквою християн, так і за його волею чи наказом керувалися не

тільки вищезгадані язичники, а й литовини та інші народи землі Лівонської» [14, с. 51].

У прусів і, можливо, частини підвладних їм західнобалтських племен до початку XIII ст. встановилася нижченаведена потестарна система. Вищим правителем був верховний жрець – Криво-Кривайтіс. Його резиденцією було центральне святилище прусів – Ромове, що знаходилося в містечку Рікойто [67, с. 221] (пруськ. – «місце пана») в Натангії. В наші дні сліди цього святилища видно біля селища Бочаги (раніше – Шлоссберг) Черняховського району. Владу на місцях, в окремих землях здійснювали «госпóда» – рада старійшин. Реальну роль в них відігравали вайделоти – місцеві жерці. Ці «госпóди» періодично переобиралися на зборах представників окремих волостей у межах кожної землі. У волостях (пруськ. – «пóлка»), що склалися з кількох невеликих селищ, також діяли виборні ради старійшин. Вирішальне слово у волостях залишалося формально за народними зборами. Насправді у волостях і в окремих поселеннях керували старости різних рангів, які безпосередньо залежали від жерців. Таким чином було вибудовано структуру влади у прусів під кінець епохи раннього середньовіччя. Конструктивно вона близька до конфедеративної схеми [87, с. 116], що з'явилася в деяких державах Європи в XVI-XVIII ст. Формально самостійні пруські землі об'єднувалися культовим авторитетом Криво-Кривайтіса (титул – спадковий). Пруські землі не координували свої політичні та військові дії і часто ворогували між собою.

Незважаючи на спільність етнічного походження та релігійну єдність прусів, їхній племінний союз так і не склався в цілісну державу до моменту німецького вторгнення [89, с. 96-98].

Польсько-пруські зіткнення, що розпочалися ще XII ст. тривали і на межі XII-XIII ст. Багато в чому ці процеси були пов'язані з розвитком соціальних відносин у Польщі та Пруссії, що ізоморфно відбивалися у походах за даниною та бранцями. На прусько-мазовецькому кордоні поляки були змушені звести вали для захисту від пруських набігів. З боку Польщі

експансія в пруські землі, на північ від князівства Мазовії, набувала вигляду християнізації язичників. 26 жовтня 1206 р. датується булла папи римського Інокентія III про християнізацію прусів, що дала широкі права на завоювання земель західних балтів європейським феодалам. Цими правами намагався скористатися в 1210 р. датський конунг Вальдемар II під час набігу на Самбію, що став останньою сутичкою скандинавів і прусів, за якими залишилася перемога. Близько 1212 р. польські ченці на чолі з пресвітером Християном засновують на західній околиці пруської землі Помезанії в містечку Зантір перший католицький монастир. Починається переважно мирна християнізація прусів. Щоправда, кількість ново навернених не стає помітною і після призначення папським наказом у 1216 р. Християна першим єпископом Пруссії. Польські феодалі намагаються у 1222-1223 рр. за допомогою невеликих за кількістю учасників хрестових походів стимулювати християнізацію прусів. Це лише посилює польсько-пруське протистояння на північному кордоні Мазовії, яке не припинялося з 1216 р. Місіонерська активність польських католиків на західних рубежах Пруссії викликала язичницьку реакцію у відповідь. Пруські воїни 1224 р. переходять р. Віслу в її нижній течії захоплюють і спалюють монастирі в Оліві та Деревниці. Цей похід не був короткочасним: на захід від Гданська, далеко за межами своєї землі, пруси почали споруджувати кам'яну статую, яка зображувала, мабуть, одного з легендарних пруських вождів. Вона мала позначити кінцевий пункт переможного походу прусів [67, с. 222].

Особливо частими прусько-польські зіткнення на рубежі XII-XIII ст. були у прикордонній Кульмській землі. Вона була густо заселена завдяки родючості місцевих ґрунтів. Питання про її корінне населення досі залишається дискусійним. Безсумнівно лише те, що у досліджуваний період (тобто в першій третині XIII ст.) Кульмська земля була етноконтактною зоною зі змішаним прусько-польським населенням. Вона мала вигідне географічне положення, оскільки ставила під контроль судноплавство та торгівлю вниз та вгору по Віслі. Не дивно, що ця територія здавна була об'єктом домагань як

прусів, так і польських (мазовецьких та померанських) князів. Одним із них був і Конрад Мазовецький [92, с. 49].

Не сприймаючи Польську державу як єдине ціле, Конрад Мазовецький своєю поступкою Ордену (як і своїми набігами на Малу Польщу) сприяв роздробленню польських земель. Kulmerland, як тепер почала називатися Хелмінська земля зі змішаним балто-слов'янським населенням, на довгі століття вийшла з-під юрисдикції Польської держави. У 1230 р., за переказами, декілька хрестоносців заснували на правому березі р. Вісли, під покровом величезного дуба, замок Фогельзанг. У тому ж році Орден отримав буллу папи Гонорія IX на право хрещення прусів. Як випливає з тексту булли, що наводиться нижче, Орден отримував право на ведення військових дій в межах всієї Південно-Східної Балтії. «Булла Григорія IX від 18 січня 1230р., що заохочує Тевтонський Орден до боротьби з прусами: Григорій, єпископ, слуга Божих слуг – улюбленим синам, братам Тевтонського Ордену Св. Марії, найпершого в країнах Німеччини і Пруссії у своїх діяннях показав добру волю в тому, що залишив їх ворогів, хоча міг він знищити їх до єдиної людини, прагнучи того, щоб ті, хто багато згрішив, своєю любов'ю до Бога врятували ближніх своїх і відплатою тим, хто душі свої за нього віддавали, буде їх порятунок, з цього випливає, що Господь наш і Викупитель (тих), які ображали і переслідували дикий пруський народ, жорстоко пригноблений хрестоносцями і який жив поряд з ними, здобули свою віру в самопожертву і порятунку своєї країни (хоча він анітрохи не потребував нашої доброти, проте прагнув до того, щоб через справи людей була представлена їм благодать). Зважаючи на це, улюблений син Герман, магістр Тевтонського Ордену Св. Марії, отримує від нас роз'яснення в тому, що знатний чоловік Конрад, князь Польщі, сповнений пошани до Господа, поступається йому щедро замок Колме (= Холм) з навколишніми володіннями та інший замок прусів, сусідній з вашими орденськими володіннями, сповненими страху перед Господом, і додає, щоб у тих замках ви і ваші помічники матимете можливість придбати (землі та замки), у такому разі вважати будете надбання

(це) найкращим і взятим з надією на те, що ті, хто мешкають у згаданих землях (пруси-язичники), зазнають упокорення і відстороняться від небезпеки загибелі (їх душ) і будуть мати необхідну охорону свого надбання. Оскільки страх перед Господом у роботі необхідний там, де є можливість сусідства з великою чеснотою, вашою люб'язною запобігливістю і прагненням до Господа, то слід врахувати (все це) вам і всім вашим помічникам і відпустити (ваші) гріхи, щоб сміливці приходили відвойовувати ці землі з рук прусів, спорядившись з голови до п'ят зброєю Бога для того, щоб збільшити число пресвятих храмів, милістю Бога ваші праці помножаться, по всьому цьому краю намети свої розставте і свої тенета розтягніть (для уловлення душ заблукалих), щоб збільшилося число віруючих, і ви сторицею повинні будете знайти на цьому шляху життя вічне у вотчині (Господа). Передбачається ця виправа – небувалий похід проти цих земель – (буде) присвячений коханому брату нашому єпископу Модесту. Дано в Перурджі 15 днів перед лютневими календами, нашого правління рік третій» [67, с. 225].

Керівництво ордену поставило завдання поступового захоплення пруських земель. Напрямок головного стратегічного удару йшов по лінії з південного заходу на північний схід, до Самбії. Цьому сприяла роз'єднаність членів пруської конфедерації. Крім того, рівень розвитку військового мистецтва у воюючих сторін був на різних рівнях. Спорядження кінних хрестоносців відповідало найвищим досягненням зброярської майстерності тогочасної Європи. Воїни Ордену мали найкращі мечі рейнських майстерень, списи для кінного бою, кольчуги східного типу, сталеві шоломи. Рицарі, яких супроводжували піші стрільці-кнехти, об'єднувалися у військові підрозділи (хоругви) і підпорядковувались суворій дисципліні. Навпаки, важке озброєння, здатне витримати удар німецького меча, мали лише окремі знатні. Переважна більшість пруських воїнів не мали захисного спорядження, вони були озброєні лише списами, металевими дротиками і булавами [67, с. 227]. Джерела свідчать про те, що пруси мали уявлення про військовий стрій і

єдиноначальність. Щоправда, військовий вождь над ополченням вибирався лише тимчасово на період ведення безпосередніх бойових дій. Язичницька ідеологія далася взнаки навіть у сприйнятті прусами зовнішнього вигляду хрестоносців. Ще X ст. символами пруської дружини були зображення кречета та трилопатевого хреста – символу владики блискавок Перкуна [64, с. 248]. Волею долі на штандартах і щитах хрестоносців пруси побачили подібні зображення – німецького орла та чорний хрест на білому полі, яке вважалося прусами священним кольором. В іконографії цих символів простий народ у той далекий час навряд чи розбирався. Цим, можливо, і пояснюється та легкість, з якою орденські рицарі, користуючись архаїчними родовими традиціями прусів, укладали з ними всілякі зрештою кабальні угоди. Наприклад, якщо прус не відмовить прибульцеві в гостинності і вип'є з ним чашу меду, він був зобов'язаний за своїми законам надати гостю половину свого земельного наділу і всіляко допомагати йому [87, с. 286].

Перше зіткнення прусів з Орденом – битва при Сіргуні у 1233 р. – завершилося перемогою хрестоносців (див. додаток № 20). Незабаром (1235 р.) до переможців приєднуються польські рицарі з Добжина. До 1239 р. війська прусів витіснені з правобережжя р. Ногаті (заселена прусами з V ст.). У стратегічно важливих пунктах узбережжя Помезанії і Натангії хрестоносці заклали замки Ельбінг (1237 р.) і Бальгу (1239 р.) [35, с. 54].

Пруси організували облогу та блокаду Бальги, звівши навколо неї укріплення Скрандокалнс, Партегаль, городища біля селища Тимірязьєве [14, с. 60] та селища Соснівки. Незважаючи на застосування прусами облогових споруд, перемога тут залишилася за орденом. Наступного року опір прусів, позначений в історіографії як «перше повстання прусів», спалахнув з новою силою. Цьому сприяли успіх литовців у битві під Шауляем в 1236 р. і союзницькі дії поморського князя Святополка. Практично вся Пруссія до 1243 р. була, крім п'яти замків, очищена від хрестоносців. Робилися кроки до мирного вирішення конфлікту. Пруси-християни на Ліонському соборі 1245 р. звернулися до папської курії з проханням утихомирити невинуватого

лють воїнів Діви Марії [87, с. 495]. Щоправда, ці слова світу були почуті. Маса нових рицарів вливалася до орденських військ. Сили були нерівні, і в 1249 р. у Хрїстбурзі (Помезанія) було укладено мирний договір, що закрїплював владу Ордену над західними землями прусів [28, с. 494-507].

Проте пруси не визнали себе переможеними. Спалахнуло нове повстання, яке тривало до 1260 р. У південній частині Натангії, біля містечка Круке, 29 вересня 1249 р. пруси розгромили великий загін хрестоносців. У відповідь Орден спрямував вістря своїх ударів на Самбію – центр пруського ареалу. Перший похід у 1252/1253 рр. закінчився біля Гермави поразкою хрестоносців [87, с. 495]. Взимку 1254 р. з Ельбінга і Бальги орденські війська під керівництвом чеського короля Оттокара II Пшемисла, який вступив у цей час з обітницею до лав хрестоносців, переправилися по льоду Віслинської затоки на південно-західний край Самбії. Влаштовані прусами у північній частині Балтійської коси оборонні вали не зупинили просування ворога. Почався розгром пруської твердині. Хрестоносці, подібно до жакливого поршня, виштовхували пруське ополчення із заходу на схід, від Гермави до Кайми і Тапіови [72, с. 69].

Після розгрому залишків пруського ополчення у східній частині Самбії Оттокар II дорогою додому до Богемії вирушив до гирла р. Преголі (прус. – Прейгара). Як писав Петро з Дусбурга, король «... пройшов до гори, на якій нині стоїть замок Кунігсберг, задумавши там з братами (рицарями) спорудити замок для захисту віри...» [14, с. 85]. Так, на місці пруського городища Твангсте за велінням Оттокара II, який залишив для цього чималі матеріальні засоби, було закладено Кенігсберг [35, с. 50].

1260 р. ознаменував собою початок останньої, вирішальної фази боротьби прусів за незалежність. Традиційна дата повстання – 20 вересня. Незадовго до цього виступу недавно консолідація місцевих воїнів була настільки низькою, що частина місцевого ополчення в 1259 разом з татарами і русичами здійснила набіг на Сандомирську землю (Південна Польща).

Перемога куршів та литовців над військами Тевтонського та Лівонського Орденів біля озера Дурбе 13 липня 1260 р. сколихнула всю Пруссію.

На чолі третього пруського повстання став представник пруської знаті – нобілітету – Геркус Манто. Цей талановитий воєначальник своє дитинство, будучи заручником (така практика широко застосовувалася хрестоносцями у відносинах із пруськими нобілями), провів у Магдебурзі та здобув європейську освіту. 22 січня 1261 р. військо Натангії під його керівництвом оточило хрестоносців на чолі з лицарем де Рейдером в укріпленні Покарвіс. З розташованого за 2 км на північ від нього замку Бранденбург на допомогу оточеним рушило підкріплення. Проте пруси не дали змоги хрестоносцям з'єднатися. Лицарі, які залишилися в Покарвісі, відступаючи з табору на схід, були загнані прусами в болото і там перебиті. Після завершення битви пруси, за своїм звичаєм, обрали за жеребом трьох полонених лицарів і принесли їх у жертву своїм богам. Лицарі були у кінному строю спалені на ритуальному багатті. Тоді ж пруси розпочали дворічну облогу замку Кенігсберг, застосовуючи облогові вежі та перегородивши р. Преголю. Лише в 1262 р. чергові орденські підкріплення прорвали облогу замку [66, с. 170].

Третьє повстання прусів від попередніх військових кампаній відрізняло те, що боротьба велася не тільки проти хрестоносців, а й проти представників місцевої знаті, які перейшли на їхній бік, – нобілів. Саме вони, зацікавлені в перспективі зміцнення прав на свої володіння під орденською владою, переходили на бік хрестоносців, готували бази для їх військ і вносили розкол в лави прусів [80, с. 288].

Фактично єдиним військовим і цивільним володарем був нобіль і талановитий полководець Геркус Манто. Відчуваючи втрату своєї влади, Криво Аллепс в 1265 р. залишив Ромове в Надровії і втік до хрестоносців, а потім – у Литву. Окремі перемоги пруси продовжували здобувати, наприклад, у битві при Сіргуні в 1271 р. Однак такі битви були лише результатом окремих і несподіваних для Ордену набігів народних ополчень на далекі

відстані. У регулярних військових діях пруси не могли встояти перед чітко організованою військовою машиною Ордену. У 1273 р. після розгрому свого війська Геркус Манто потрапив у полон до хрестоносців, де й страчений [66, с. 171].

Після приборкання повсталих прусів у 1272 р. керівники ордену почали підготовку до походу до Надровії. Після 1272 р. джерела не згадують про участь західноєвропейських рицарів-паломників у походах проти балтійських язичників. Таким чином, у ході подальшого завоювання Пруссії тевтонці змушені були розраховувати на власну військову могутність [83, с. 225]. Щоправда з Німеччини прибували рицарі, однак їх кількість була вкрай нечисельною і їх напевно не вистачало для охорони гарнізонів, фортець і замків. В основному головна увага приділась завоюванню племен пруссів, котрі за домовленістю з орденем були зобов'язані надавати своїх воїнів для походів проти поганів. Вочевидь, керівництво ордену усвідомлювало ненадійність цих ополченців, однак у них не залишалось іншого виходу, як покладатись на їхню підтримку [69, с. 102].

Конрад фон Тірберг Молодший – віце-ландмейстер і маршал Пруссії (він заміняв свого старшого брата, коли той вирушив до Німеччини з метою організації рицарських загонів у якості підкріплення) у 1274 р. направив Дітеріха фон Ліделау (фогта Самбії) у похід з метою захоплення Надровії. До армії входили здебільшого пруські нобілі, які перейшли на бік ордену у супроводі невеликого загону братів-рицарів. В цей період чимало знаті Надровії перейшла бік Німецького ордену [51, с. 43].

Після завоювання Надровії, за підтримки пруських союзників Конрад фон Тірберг (ландмейстер Пруссії) розпочав планомірне завоювання Скаловії (1277-1278 рр.). Після захоплення фортеці скаловів на південному березі р. Мемель (Неман), орденські брати у 1279 р. зруйнували фортецю Раміги (Рамбінас), що знаходилась на північному березі річки [14, с. 125]. Невдовзі Скаловія визначала зверхність тевтонців і її жителі прийняли хрещення [14, с. 126-127].

В подальшому брати-рицарі сконцентрували свої зусилля на завоюванні Судавії (Ятвягії) і Галіндії. Відзначимо, що ще у ході повстання 1260-1272 рр. ятвяги періодично здійснювали набіги на землі Німецького ордену. Це було найбільше чисельне і найбільш могутнє пруське плем'я. На час війни ятвяги протиставили рицарям близько 6 тис. вершників [14, с. 50]. Керівництво ордену усвідомлювало всю складність захоплення цих земель території і в складні себе часи (під час пруських збройних виступів) висловлювали готовність передати їх то Пршемиславу Оттакару II (чеському королю), то руським удільним правителям [69, с. 103].

Завоювання Судавії входило у сферу зовнішньополітичних інтересів Русі. У 40-х рр. XIII ст. відбувся спільний похід проти Судавії Данила Романовича з польськими князями. У 1254 р. великий князь литовський Міндовг уклав з Романовичами договір, за яким Данило отримав можливість здобути Південну Судавію. В кінці 1254 р. в Рачонжі відбулися перемовини Данила Романовича і Земовита Мазовецького з представником Тевтонського ордену – віце-ландмейстером Бурхардом фон Хорнхаузенем (загинув 13 липня 1260 р. у битві біля озера Дурбе) [42, с. 9]. За підсумками переговорів було підписано договір, «за порадою і за згодою братів наших, великому мужу, Данилу, першому королю рутенів, і світлішому князю Самовиту (Земовиту), князю Мазовецькому, та їхнім нащадкам третю часті [земли Ятвязької], яку належить підпорядкувати імені Христа, з усіма правами і владою світською жалуємо у довічне володіння» [9, с. 367].

У 1255 р. відбувся черговий спільний польсько-руський похід в Судавію, в ході якого об'єднане військо захопило штурмом фортецю і місто Рай, що знаходилось на перетині водних шляхів, що вели з Мазовії на Русь. Зауважимо, що була головна прикордонна фортеця судавів, що стояла на заваді подальшому просуванню углиб території судавів. У 1256 р. Данило Романович, на чолі великого війська разом з князями Волоковським і Свислоцьким, Земовитом Мазовецьким і Болеславом Краковським, завоював судавів [42, с. 10]. Однак вже на початку 1260-х рр. перед загрозою

татарського натиску, Данилові був змушений рятуватися втечею до Польщі, далі до Угорського королівства. Таким чином, завоювання в Судавії виявились не на часі [102, с. 257-258].

Наприкінці квітня 1279 р. рішенням Генерального капітулу відбулось об'єднання Пруссії та Лівонії, відповідно, ландмейстером цих земель було призначено Конрада фон Фойхтвангена. Вникнувши в реалії нових володінь ордену, Фойхтванген передав управління територіями Конраду фон Тірбергу-молодшому у Пруссії і вирушив до Лівонії, що демонструє про слабкість керівництва, а свідчить про прагматизм нового очільника земель [102, с. 258].

У 1277 р., після відбиття чергового вторгнення судавів у володіння ордену, Конрад фон Тірберг-молодший уклав договір з прусами, за яким вони охрестилися, що дало йому можливість взяти їх на службу ордену в статусі федератів. Досить часто спільні орденсько-пруські налічували близько 1 тис. воїнів [51, с. 44]. Маючи у своєму розпорядженні такі збройні сили, ландмейстер розпочав завоювання Судавії, яке завершилось до кінця 1283 р. Фактично було завойовано основну територію Пруссії [14, с. 137].

Таким чином, переміщення вектора католицької активності в язичницькі землі басейну Балтійського моря було зумовлене згасанням хрестоносного руху на Сході, пов'язаного з тривалою смугою рицарських військових невдач. Ідеологічною підготовкою майбутньої духовно-рицарської експансії була діяльність християнських місіонерів. Потім експансія здійснювалася у трьох формах та напрямках: в ідеологічному – поширення і насадження християнської віри серед корінних жителів; в економічному – розширення торгових зв'язків та контактів і, нарешті, у політиці – встановлення на підкорених землях із застосуванням військової сили своєї державності. Успішно завершивши дипломатичну та правову підготовку експансії, Тевтонці приступили до завоювання пруських земель. Німецькі князі, представники польської знаті безвідмовно відгукувалися на заклики папи та билися під керівництвом Ордену. Ведучи війни з прусами протягом півстоліття, орден максимально використав потужний потенціал

хрестоносців. Для утвердження в Пруссії та збереження свого панування першочергове значення мала військова могутність самого Ордену. Підкорення Пруссії здійснилося в результаті орденських експедицій загонів і серії хрестових походів, які найчастіше продовжувалися один рік. Ця тактика зумовила тимчасову розтягнутість завоювання, що тривало з 1231 по 1283 рр. Темпи завоювання стримував і опір прусів, які піднімали повстання проти Ордену та його дій у Пруссії.

ВИСНОВКИ

Тевтонський орден, який вийшов з другого німецького шпиталю при Акконі, не був прямим продовженням Єрусалимського німецького мандрівного дому. Пізніше визнання своєї наступності по відношенню до першого госпіталю керівництвом ордену зумовлено сприятливою політичною ситуацією та зміцненням позицій самої військово-чернецької організації. Завершення процесу оформлення та затвердження ордену на політичній арені Близького Сходу та Західної Європи припадає на час правління гросмейстера Германа фон Зальца та імператора Фрідріха II Гогенштауфена.

Тевтонський орден був нерозривно пов'язаний з імперією і Гогенштауфенами і, особливо, з імператором Фрідріхом II, який багато в чому був зобов'язаний гросмейстеру тевтонців Герману фон Зальца, одному з найталановитіших людей у франкських колоніях на той час.

Крім того, новий орден примітний тим, що з моменту свого заснування став німецькою організацією. Це відрізняло його від старших орденів тамплієрів та госпітальєрів, які стояли на принципі інтернаціоналізму. Такий мононаціональний характер ордену пояснюється тим, що своїм заснуванням він завдячує Гогенштауфенам, які прагнули через братство посилити свій політичний вплив на Святій Землі. Не останню роль відіграла і політика Фрідріха II, який прагнув германізації Єрусалимського королівства. З цією метою він передавав ф'єфи німецьким феодалам, а ордену відводив роль ударної сили у боротьбі з пропальською партією гвельфів, для цього він обсилав орден різного роду милостями. З вказаних причин членами ордену були виключно німецькі лицарі. Тому Тевтонський орден, як німецька організація, знаходився поза хрестоносним військом Єрусалимського королівства, що не ділилося по «мовах». Це дозволяє говорити про Тевтонський орден як про перший сигнал розпаду єдиної «єрусалимської франкської нації».

Завдяки імператорському патронату та німецькому характеру Тевтонський орден набув значного поширення в імперії, що допомогло йому зміцніти. З іншого боку, саме це стало причиною гострого конфлікту, що розгорівся на Святій Землі між тевтонцями і тамплієрами, прихильниками гвельфів, яких підтримала франкська знать. Це політичне протистояння, нарівні з невдачами в хрестоносному русі, унеможливило створення орденської держави в регіоні, а в подальшому призвело до згортання діяльності Тевтонського ордену в Близькосхідному регіоні.

Угорські події XIII ст. продемонстрували відмінність Тевтонського ордену від сучасних йому рицарських орденів. Тамплієри і госпітальєри вважали Святу Землю центром своєї діяльності, а європейські володіння – зовнішніми опорними пунктами. Тевтонський орден на відміну від них, явно прагнув до панування над якомога більш консолідованим територіальним комплексом володінь, що можна було реалізувати перш за все на околицях християнського світу. При цьому Палестина залишалась ідейним центром, де орден також намагався розширювати свої володіння. Угорщина приваблювала Германа фон Зальца тим, що тут в ордену не було конкурентів в особі інших рицарських орденів, які неминуче з'явилися б, якби орден залишався в Середземномор'ї.

Для керівництва ордену угорський епізод його історії став свого роду уроком, з якого було зроблено висновок, що будь-який подібний захід потребує більш ретельної підготовки для своєї реалізації. Незабаром випала така нагода: в 30-ті роки XIII ст. Тевтонський орден розпочав завоювання Пруссії. Перебування в Семигороді було свого роду «генеральною репетицією» цих подій.

Переміщення вектора католицької активності в язичницькі землі басейну Балтійського моря було зумовлене згасанням хрестоносного руху на Сході, пов'язаного з тривалою смугою рицарських військових невдач. Ідеологічною підготовкою майбутньої духовно-рицарської експансії була діяльність християнських місіонерів. Далі експансія здійснювалася у трьох

формах та напрямках: в ідеологічному – поширення і насадження християнської віри серед корінних жителів; в економічному – розширення торговельних зв'язків та контактів і, нарешті, в політичному – встановлення на підкорених землях із застосуванням військової сили своєї державності.

На Балтиці діяло кілька духовно-рицарських орденів. Головною зброєю та силою католицького світу в Балтійському регіоні були німецькі ордени. Вирішальна роль у проведенні експансії належала Ордену мечоносців та Тевтонському ордену. При цьому мечоносці до середини 30-х рр. XII ст. ослабли, що призвело в кінцевому підсумку до об'єднання двох рицарсько-чернечих організацій в єдиний Тевтонський орден.

Німецьке військо втручання почалося пізніше за польське, і спочатку було спрямоване в Східну Балтику у зв'язку з вигідним торгово-економічним становищем регіону. Поляки не впоралися з пруськими племенами – усобиці серед правителів перешкоджали об'єднанню їх сил для успішного просування в сусідні землі. Не увінчалася успіхом діяльність у Пруссії католицьких місіонерів. Пруси виступили проти всіх спроб нав'язування християнства. Проте, хрестові у відповідь походи були успішними.

Язичники дедалі частіше нападали на польські землі. Князь Конрад, який правив у Мазовецькому князівстві, що розташовувалося на кордоні католицького та пруського язичницького світу, для захисту своїх володінь та захоплення сусідніх язичницьких територій створив власну рицарську організацію – Добжинський орден, що не відіграла помітної ролі у протистоянні з прусами. Не зумівши реалізувати експансіоністські плани з допомогою Добжинського ордену, Конрад Мазовецький вирішив вдатися до допомоги зовнішньої, більш потужної військової організації та залучив в якості союзників Тевтонський (Німецький) орден. У такій ситуації запрошення Конрада Мазовецького було для Ордену ще одним шансом на шляху до своєї державності.

Збройній реалізації політичних планів передувала тривала робота магістра ордену Германа фон Зальца, яка мала на меті, з одного боку, змусити

бути більш зговорливим польського князя, з іншого, забезпечити міжнародно-правову базу для вторгнення в язичницькі землі та гарантувати ордену свободу політичної, економічної та ідеологічної діяльності у Пруссії. Спочатку Зальца бачив сферою інтересів Ордену всі пруські язичницькі землі, а не їхню окрему частину. У війні з язичниками, яка передбачала їх християнізацію та фактично встановлення панування європейської католицької цивілізації, в особі римської курії, європейських монархів, світських рицарів, Орден мав лише надійних союзників.

При підготовці до війни додатково до наявних пожалувань (булла папи Гонорія III від 15 грудня 1220 р.) Орден отримав нові привілеї («Золота булла» імператора Фрідріха II від 14 березня 1226 р.), а також добився від Конрада Мазовецького передачі у вічне володіння Хельмінської (Кульмської) землі (Крушвицький дар 1230 р.).

Успішно завершивши дипломатичну та правову підготовку експансії, тевтонці приступили до завоювання пруських земель. Німецькі князі і представники польської знаті відгукувалися на заклики папи та воювали під керівництвом Ордену. Ведучи війни з прусами протягом півстоліття, Орден максимально використав військовий потенціал хрестоносців. Для утвердження в Пруссії та збереження свого панування першорядне значення мала військова міць самого Ордену. Підкорення Пруссії здійснилося в результаті орденських експедицій і серії хрестових походів, які зазвичай тривали. Ця тактика зумовила часову розтягнутість завоювання, що тривала з 1231 по 1283 рік.

Цитати

Цитати

60

- 1 «Історія Тевтонського ордену до 1400 року»
- 2 «це міжнародна історична проблема»
- 3 «історія Пруссії – це предмет загальної історії»
- 4 «вповні відгрожував Польщу від моря»
- 5 «Воно не тільки підбило собі всю Пруссію, до устя Німана, але поширилось і коштом словянського по моря, на захід, і стало наступати [...] гори Вислою, в сфері розселення польського. Взяте в два огні, між Бранденбурською маркою й пруським брацтвом словянське Поморе германізувалось до останку»
- 6 «вона стала надбанням всіх, щоб наявній у ній події кожного року залишилися у пам'яті нащадків»
- 7 «Великопольська хроніка»
- 8 «Старша Олівська хроніка»
- 9 «Витяги з пруських справ»
- 10 «В рік від Втілення 1190 року, коли град Аккон був обложений християнами та милістю Господа відвойований з рук невірних, були у війську християнському деякі побожні люди з міст Бремена і Любека, які, будучи людьми, не здатними без милосердя і співчуття дивитися на різні нестерпні поневіряння і незручності хворих, які були у згаданому війську, влаштували госпіталь у наметі своєму, зробленому з вітрила корабля, що по-тевтонськи називався «кока», де, зібравши згаданих хворих, віддано і смиренно служили їм і від благ, посланих ним Богом, бережливо користуючись, милосердно зцілювали, вважаючи, що у особі будь-якого хворого чи жебрака вони приймають самого Христа...»
- 11 «У час коли Аккон був обложений християнським військом і з Божою поміччю визволявся з рук невірних, спорудили деякі міщани з міст Бремена і Любека, аби во славу Бога виконати справу милосердя, шпиталь під вітрилом корабля, який називається когга, у війську при сприятливих обставинах за цвинтарем Святого Миколая, між горою, на якій розташовувалось військо, і рікою; зібравши в ньому багатьох і різних хворих, вони з чистою душею виконували обов'язки людськості, піклуючись з великим старанням про цей і шпиталь аж до прибуття Фрідріха, пресвітлого герцога Швабії, сина римського імператора Фрідріха (Барбаросси)... Коли ж відтак названі бременські та любекські міщани побажали повернутися на їхню і батьківщину, то, за наполяганням згаданого герцога й інших знатних, передали вказаний шпиталь з - усіма зібраними милостинями і приналежностями (герцогському капелану) Конраду і камерарію на ймення Бурхард... Названі ж капелан і камерарій відмовившись від мирського блиску, вступили на шлях щасливого (тобто духовного) життя і з приємністю прийняли на свої шиї ярмо Господнє, добровільно склавши чернечу обітницю, милостиво започаткували вказаний шпиталь во славу і Святої Богородиці Діви Марії, який вони назвали головним іменем - Німецький госпіталь Святої Марії в Єрусалимі - в надії і вірі в те, що після того, як Свята земля повернеться до християнського культу, в Священному місті Єрусалимі і буде головний дім (domus) цього ордену... Коли ж місто Аккон було захоплене, брати названого дому купили город всередині мурів цього міста, навпроти брами Святого Миколая,.... в якому збудували церкву, шпиталь та інші будівлі, необхідні для їхніх потреб... У цій церкві був похований також згадуваний герцог Фрідріх, як він і заповідав»
- 12 «у руки магістра Зібранда, який започаткував і спорудив шпиталь під час облоги Аккону»
- 13 «братові Герарду, магістру Німецького шпиталю, який є в Акконі»

- 14 «По (деякому) часі, коли римський імператор Генріх ... підкорив своїй владі королівство Сицилії, прибуло-велике військо як князів, так і магнатів з Німеччини на допомогу Святій землі, де, після того, як вони пробули певний час, дізнавшись про смерть імператора Генріха, вирішили окремі повернутися на батьківщину; багатьом же німецьким князям і магнатам, які (там) були, показалося корисним і почесним, щоби згадуваному шпиталю надати статут рицарів Храму; погодившись з цим, німецькі прелати, князі і магнати, які там були, зібралися у резиденції Храму, запросивши на таку важливу раду прелатів і баронів Святої землі, яких лише було можливо, котрі на нараді одностайно постановили, що часто згадуваний дім (тобто шпиталь) матиме статут госпіталю Святого Іоанна для [догляду за] хворими і бідними, як і раніше, а статут рицарів Храму – для кліриків, рицарів та інших братів на майбутнє. Це діялося в рік Господа 1190-й п'ятий у місяці березні (точна дата – 5 березня 1198 р.). Імена прелатів, князів, магнатів і знатних, які були на нараді: шановний патріарх Єрусалимський, Генріх, пресвітлий король Єрусалиму, Назарейський, Тирський та Цезарейський архієпископи, віфлеємський і акконський єпископи магістри Госпіталю і Храму та багато братів обох орденів. Імена баронів [Святої] землі: Радульф, сеньйор тиберідський, Гуго, його брат, Рейнальд сеньйор сидонський, Еймар, сеньйор цезарейський, Йоганнес із Гібелінна та багато інших з королівства Єрусалиму. З Німеччини: Конрад, архієпископ майнцький, Конрад, вюрцбургський єпископ, канцлер імператорського двору Вольферій, пассауський єпископ, який потім став аквілейським патріархом, єпископи Гардольф гальберштадтський і цейтцький, Генріх, пфальцграф рейнський і герцог брауншвейзький, Фрідріх, герцог Австрії, Генріх, герцог Брабанту, який тоді був старшим над військом, Герман, пфальцграф Саксонії і ландграф Тюрингії, Конрад, маркграф ландсберзький, Теодеріх, маркграф майсенський, Альберт, маркграф бранденбургський, Генріх фон Кальден, маршал імперії, багато графів і магнатів. Після того ж, як закінчилася нарада і статут рицарів Храму, як зазначалося, був наданий названому дому прелатами і магістрами в домі рицарів Храму, вони обрали магістром в цьому ж місці певного брата на ім'я Герман, який називався Валпот і був братом цього ж дому, якому магістр Храму дав копію статуту ордену рицарів Храму, який відтоді належало зберігати в цьому домі... Отож прелати і князі Німеччини і всі присутні послали цього магістра Г. разом з паном Вольфером, пассауським єпископом, для представлення пану папі Інокентію [III] з листами від усіх, прохаючи уклінно, щоб він зволив затвердити названому дому статут єрусалимського Госпіталю для хворих і бідних, а статут рицарів Храму для кліриків, рицарів та інших братів. Апостольський же пан, вислухавши її обдумавши їхні листи й петиції, які видалися йому розумними, милостиво задовільнив їхні прохання, затвердивши апостольським авторитетом статуту названих домів для дому Німецького госпіталю Святої Марії в Єрусалимі, даючи цьому магістру владу»
- 15 «Я, ... , приношу обітницю і обіцяю дотримуватися невинності, відмовитися від власності, бути слухняним Богу та Добрій Діві Марії і тобі, брате ... , магістре Тевтонського ордену, і твоїм наступникам згідно зі Статутом та Статутами ордену і буду слухняний тобі та твоїм наступникам до самої смерті»
- 16 «висвітили відмінність Тевтонського ордену від сучасних йому рицарських орденів. Тамплієри та госпіталєри вважали Святу Землю центром своєї діяльності, а європейські володіння – зовнішніми опорними пунктами. Тевтонський орден, на відміну від них, явно прагнув до панування над найбільше консолідованим територіальним комплексом володінь, що було можливо було здійснити, перш за все, на околицях християнського світу. При цьому Палестина залишалася ідейним центром, де орден теж намагався розширюватися»
- 17 «якби орден залишився у Середземномор'ї»
- 18 «Тому ми, з набожним сумом роздумуючи над втратою блаженної пам'яті наших батьків і прагнучи здобути з ними нагороду вічного життя після проходження нинішнього, з почуттям любові передали хрестоносцям зі шпиталю святої Марії (...) певну землю, що називається Бурца, [розташовану] по той бік лісів у напрямі куманів, звісно, пуну і незаселену, щоб її мирно заселяти і навіки нею вільно володіти, аби й королівство розширилось через їхню тривалу діяльність, і наша милостиня через їхні молитви за спасіння душі нашої і вітців наших була представлена перед всевишнім Богом»

- 19 «перша межа цієї землі починається від засіки фортеці Хелмяг і прямує до засіки фортеці Унгра. Звідти вона доходить до засіки Міклошоара, де тече річка, яка називається Олт. І підіймається по руслу річки Олт до того місця, де в неї впадає Прежмер. І знову слідує далі до витоку тієї ж річки Прежмер. І від витоку річки, котра називається Тиміш, просувається аж до витоку річки, що називається Бурца. Оскільки Карпати оточують цю землю, звідти її кордон простягається до Хелмяга. Вся ця земля, оточена, таким чином, згаданими горами і ріками, називається Бурца [6, с. 18]. Таким чином, область, передана Німецькому ордену в 1211 р., мала природні межі: на півночі і сході – ріку Олт та її праву притоку Татранг, на півдні і заході – Південні Карпати. Її площа становила близько 2,5 тис. кв. км. (див. додаток № 15) З точки зору ордену значення цієї території полягало в тому, що вона знаходилася недалеко від Середземномор'я, де після падіння Візантійської імперії (1204 р.) відкрилася можливість інтеграції Балкан у західне християнство, і таким чином представлялася нова можливість розширення поля діяльності. Хоча болгарський цар Калоян (1197-1207 рр.) в 1204 р. перейшов у латинську віру, наступного року на заклик тракійських греків, які бачили в царі захисника візантійських інтересів проти хрестоносців, він майже повністю знищив під Адріаноподем військо латинської імперії та захопив у полон самого імператора Балдуїна I. Таким чином, Угорське королівство залишилося опорою латинського християнства на південному сході [62, с. 53]. Територія Бурци не була «пустою і незаселеною», як це стверджувалось у грамоті 1211 р. Аджє в наступному документі, виданому королем на ім'я «брата Теодеріка, хрестоносця шпиталю святої Марії з Акри», після 7 травня 1212 р., Ендре II наділив німецьких рицарів-ченців новим привілеєм, згідно з яким «ждєна з монетаріїв» не міг вступати у підвладний їм край і обтяжувати їх; ці монетарії повинні були давати їм взаємін за срібло стільки нових монет, скільки потрібно для обігу серед і тамтешнього населення, «і щоб народ, який там живе, ні в чому ними не обтяжувався» [7, с. 21]. На момент запрошення тевтонських братів Бурца була заселена здебільшого німецькими колоністами. У всякому разі, постанова Вільгельма, єпископа Трансильванії, винєсєна через два роки після прибуття рицарів, дає зрозуміти, що Бурца була покинута її споконвічними жителями, тобто угорцями та секеями, і заселялася виключно вихідцями з Німеччини. Дослідження угорських археологів показали, що німецькі переселєнці почали облаштуватися в Бурці ще під час правління Гєзи II (1141-1162 рр.), зводячи там дерев'яні укріплення, на місці яких тевтонські рицарі згодом збудували свої фортеці [100, с. 47]. Грамота угорського монарха дає досить лаконічні свідчення про причини, що змусили його передати територію Бурци Німецькому ордену. Король пояснював надання цього привілею прагненням підтримати рицарів-ченців, щоб «вони, постійно зазнаючи куманських нападів, не боялися день у день протиставляти себе смерті за королівство, наче міцний оборонний мур» [6, с. 18]. Вказівка на безперевні напади кочовиків демонструє, що кумани вторгались в Бурцу не тільки в літні місяці, як це робили подунайські кумани. Швидше всього, в даному випадку мова йшла про круглорічні набіги номадів, які заселяли райони, що межували з південно-східною Трансильванією. Очевидно, кумани збільшили набіги, намагючись завадити рицарям закріпитися на території Бурци
- 20 «у велике сум'яття»
- 21 «Списку міст руських далеких та ближніх»
- 22 «замок, що називається Кройцбург, який хрестоносці з Бурци заново збудували»
- 23 «магістра і братів Німецького шпиталю святої Марії в Єрусалимі»
- 24 «очевидний успіх антинімецького угруповання феодалів»
- 25 «без ради королівства»
- 26 «земельні володіння не передавались поза королівство»
- 27 «(...) госпіти будь-якої народності нехай живуть згідно з вольністю, наданою їм від самого початку»
- 28 «ми погоджуємось зі справедливими вимогами братів госпіталю Святої Марії в Єрусалимі з дому тевтонців у землі, яку називають Бурца і якою, отримавши її безлюдною і безлюдною в дар від короля, вони заволоділи істинно своєю кров'ю і захищають від щоденних набігів язичників, наражаючи себе на всі можливі небезпеки. За згодою нашого капітулу ми надаємо цим братам необмежені повноваження отримувати десятини з усіх справжніх та майбутніх мешканців цієї землі; з тим, однак, винятком, що якщо у згадану землю трапиться переселитися угорцям або секеям, вони зобов'язані виплачувати десятини нам і нашій церкві. Також їм надається свобода висвячувати священників у церквах, збудованих у цій землі; які, однак, мають бути представлені єпископу Трансильванії. З тими, однак, умовами, що у випадку, якщо нам трапиться відхилитись у ті краї, то згадані брати зобов'язуються забезпечити належним чином нас чи наших наступників законною і відповідною канонічною нормою кількістю коней; і що кримінальні відносини, особливо ті, що пов'язані зі зміщенням священників, вони повністю надають нашій юрисдикції»

- 29 «Германну, магістрові чернечого братства Німецького шпиталю святої Марії в Єрусалимі»
- 30 «над їхнім народом»
- 31 «які називаються Окна»
- 32 «вигоду (...) від нової монети»
- 33 «вимагати від магістра і братів названого ордену вассальної вірності, володінь, присяги чи іншої світської служби, яка часто вимагається від мирян»
- 34 «згідно з індульгенціями, наданими їхньому ордену апостольським престолом»
- 35 «магістр і брати дому Святої Марії тевтонців, представили нам петицію з цього приводу; що в землі, що називається Бурца, яку брати взяли знову заселяти, приборкуючи з ризиком для власного життя натиск язичників, через які вона залишалася безлюдною; вже є чимала кількість священників. З цієї причини, а також, оскільки згадана земля не повинна бути підпорядкованою іншому єпископу чи прелату, крім Римського понтифіка, відповідно до індульгенції їхнього Ордену, наданої Апостольським престолом; вони смиренно молили, щоб ми затвердили над вищезгаданими священниками архіпресвітера або декана, до якого вони могли б звертатися зі скаргами щодо питань, що виникають між ними; доти, доки населення цієї землі не збільшиться, Божим сприянням, настільки, щоб їм можна було призначити свого єпископа. Тому ми доручаємо тобі, нашому братові по вірі, через наш апостольський лист; щоб, будучи нашим заступником, ти затвердив як архіпресвітера чи декана для згаданих священників гідну персону, представлену тобі з боку згаданих братів»
- 36 «не бажаючи терпіти жодною мірою, щоб цих братів переслідували неправомірно і, особливо, у протиріччі з нашими індульгенціями; наказуємо апостольським листом тобі, нашому братові за вірою, непохитний наказ; щоб ти, у разі винесення вироку de facto клірикам або жителям цієї землі, відкликав, не відкладаючи і de facto, всякий вирок назад, утримавшись таким чином від заподіяння їм образ; щоб вони не мали жодного законного приводу для скарги, і ми не були змушені писати тобі різкостей. Оскільки разом із домом згаданих братів ми зрошуємо землю цю росюю нашої милості так, щоб у наш час ми могли б назвати її справді вирощеною з жалюгідного стану плантацією, і тому наділяємо її люб'язними привілеями і не можемо поступливо терпіти заподіяння їй незаслужених образ. Знай же, що на випадок, якщо ти не подбаєш відкликати, у відповідність до нашого розпорядження, вироки, вже винесені згаданим жителям; ми доручили преподобному братові нашому, архієпископу Естергому, оголосити недійсними ці вироки, як не оприлюднені його суддею»
- 37 «число вірних, які населяють цю землю, щасливо множиться на страх язичникам і захист християнства»
- 38 «ми взяли згадану землю у право і власність св. Петра і постановили, щоб вона на вічні часи перебувала під спеціальною протекцією і захистом апостольського престолу»
- 39 «справді мали вийти з-під угорської державної юрисдикції і стати власністю св. Петра, тобто церковною власністю (...)»
- 40 «у право і власність св. Петра»
- 41 «(...) через прийняття землі Борса під безпосередню юрисдикцію папства здійснилося її виокремлення з юрисдикції короля Угорщини, що зустрілося з його рішучим спротивом (...)»
- 42 «щороку сплачували невелику суму, щоб формально забезпечити собі цю протекцію»
- 43 «вогонь у грудях, миша в торбі, змія за пазухою»
- 44 «бездоганно укріплену фортецю»
- 45 «викликати невдоволення у своїх дітей та баронів»

46 «...до складу якої входило Пониззя»

47 «Конрад, князь Мазовії, який на Хелмінській землі потерпав від численних нападів прусів і полешан, за порадою єпископа Гюнтера поступився бородатим позначеним чорним хрестом госпітальєрам св. Марії Єрусалимської з тевтонського дому Хелмінську (Кульмську) землю на 20 років з метою, щоб вони з його допомогою чинили опір прусам і полешанам. Протягом цих років, оскільки пруси та інші язичницькі народи завдавали величезної шкоди землям мазовецького князя, який закликав на допомогу свого племінника, сілезького князя Генріха Бородатого. Спираючись на його допомогу і на допомогу згаданих хрестоносців, розгромив він і прусів та інші язичницькі народи, сміливо на них обрушившись. Після славного тріумфу цієї перемоги Генріх попросив свого дядька Конрада, щоб він звелів назавжди приписати хрестоносцям Хелмінську землю. У відповідь на його прохання цей же Конрад надовго милостивим даруванням приписав землі між річками Оссою, Віслою та Древенцем вищевказаним хрестоносцям»

48 «славним християнським правителем»

49 «мужем цілком благочестивим і ревнителем віри»

50 «складається враження, що така категоричність щодо дати появи «Братів Христових» у володіннях мазовецького князя Конрада не має достатньо аргументів»

51 «гнівом Всемогутнього та Його апостолів Петра та Павла»

52 «спадкове Сицилійське королівство створило для Штауфенів зачароване коло, з якого вони так і не змогли вирватися»

53 «Для того Бог підніс імперію нашу перед царями землі і розширив межі влади нашої на різні області світу, щоб для прославлення у віках імені Його та поширення віри серед язичників спрямовувались зусилля нашої турботи; оскільки для проповіді Євангелія приготував Він Священну Римську імперію (щоб прагнули ми до навернення язичників не менше, ніж до їх підкорення), то даємо ми милість звільнення, завдяки якій правовірні мужі приймають на себе щоденні труди та невпинно надають як майно, так і життя для підкорення язичницьких племен і для поліпшення служіння Божого»

54 «цей магістр та його наступники в їхніх землях були наділені і користувалися юрисдикцією та владою ліпше, ніж (...) який-небудь князь імперії, щоби встановлювали вони добрі норони та звичаї, видавали асизи і статuti, якими й зміцнювалася б віра (...), а всі піддані їх насолоджувалися і користувалися спокійним миром»

55 «могли стати політично цікавими лише в тому разі, коли орден дійсно був наділений володів такими суверенними правами, коли він дійсно завоював Кульмську землю і Прусію. Грамота імператора зовсім мало йому в цьому. Вона була спочатку нічим іншим, як програмою-максимумом»

56 «У хрестових походах на береги Східної Балтики Любек бачив для себе шанс розширити доступ до ринків сировини та збуту та одночасно збільшити мережу своїх опорних пунктів. Такими опорними пунктами і стали міста (Рига, Венден, Вольмар, Пернов, Дерпт, Ревель, Нарва). Однак на пруських берегах ганзейці не могли закріпитись без серйозної військової підтримки [52, с. 136]. Таким чином, успіх військової експедиції до Пруссії та подальше заселення краю колоністами були забезпечені завдяки підтримці ордену духовною та світською владою, а також бюргерством ганзейських міст. Результат самої пруської кампанії не може бути пояснений лише військовою силою Тевтонського ордену. Причини його полягають у стані пруського суспільства, а також в організаційних особливостях ордену та в специфіці його політики. На початку XIII ст. Прусія була конфедерацією одинадцяти земель, населених язичницькими племенами, у мовному відношенні спорідненими з литовцями. Землі ділилися на волості, а ті – на сільські громади, що склалися з індивідуальних та патріархальних сімей. На рубежі XII-XIII ст. пруси переживали перехід від родової громади до територіальної. Провідну роль у пруському суспільстві відгравали жерці, які здійснювали відправлення язичницьких культів (див. додаток № 19). Як показав у своєму фундаментальному дослідженні Дж. Дж. Фрезер [97, с. 17, 91], верховна влада жерців характерна на певному історичному етапі для більшості стародавніх суспільств Старого та Нового Світу. Цей етап в принципі відноситься до проміжку між відмиранням родоплемінних відносин і остаточним становленням ранньодержавної структури. Розпад родового ладу у прусів відбувся вже у V ст. н. е. З об'єктивних причин цей процес затягнувся і завершився кризою рубежу XI-XII ст. – відходом дружини та перемогою жрецьтва. Останнє повернулося на волості, а ті – на сільські громади, відбулася штучна реставрація «священного царства». Влада та привілеї родових вождів-жерців були відтворені та закріплені за виборними жерцями, до XII-XIII ст., які сформували певну касту і які спиралися на право спадкування посад. На прикладі прусів ми бачимо принципову різницю між ранньофеодальною державою, що логічно розвивається, і «священним царством». У першому продукти праці селян, які вели господарство, відбулася ґрунтувалося на землеробстві, надходили в якості податку (фіску, оброку, чиншу) до скарбниці феодала і потім перетворювалися у предмети розкоші, а й сприяли розширенню території й економічній бази володіння князя (короля, графа, барона і т. д.). Навпаки, за системи жрецької влади правителі громади чи великих територіально-адміністративних структур не керувалися у рішеннях економічною необхідністю. Податки, одержувані керівниками «священного царства», витрачалися на жертвоприношення богам. Подібна система, крім землі прусів, існувала у XI-XII ст. на західнослов'янських територіях

57 «Було ж... у Надровії одне місце, зване Ромов... у якому жив хтось, на ім'я Криве, якого вони вшановували як папу, бо як пан папа править вселенською церквою християн, так і за його волею чи наказом керувалися не тільки вищезгадані язичники, а й литовини та інші народи землі Лівонської»

58 «Булла Григорія IX від 18 січня 1230р., що заохочує Тевтонський Орден до боротьби з прусами: Григорій, єпископ, слуга Божих слуг – улюбленим сином, братам Тевтонського Ордену Св. Марії, найпершого в країнах Німеччини і Пруссії у своїх діяннях показав добру волю в тому, що залишив їх ворогів, хоча міг він знищити їх до єдиної людини, прагнучи того, щоб ті, хто багато згрішив, своєю любов'ю до Бога врятували ближніх своїх і відплатою тим, хто душі свої за нього віддавали, буде їх порятують, з цього випливає, що Господь наш і Викупитель (тих), які ображали і переслідували дикий пруський народ, жорстоко пригноблений хрестоносцями і який жив поряд з ними, здобули свою віру в самопожертву і порятунку своєї країни (хоча він анітрохи не потребував нашої доброти, проте прагнув до того, щоб через справи людей була представлена їм благодать). Зважаючи на це, улюблений син Герман, магістр Тевтонського Ордену Св. Марії, отримує від нас роз'яснення в тому, що знатний чоловік Конрад, князь Польщі, сповнений пошани до Господа, поступається йому щедро замок Колме (= Холм) з навколишніми володіннями та інший замок прусів, сусідній з вашими орденськими володіннями, сповненими страху перед Господом, і додає, щоб у тих замках ви і ваші помічники матимете можливість придбати (землі та замки), у такому разі вважати будете надбання (це) найкращим і взятим з надією на те, що ті, хто мешкають у згаданих землях (прус-язичники), зазнають упокорення і відстороняться від небезпеки загибелі (їх душ) і будуть мати необхідну охорону свого надбання. Оскільки страх перед Господом у роботі необхідний там, де є можливість сусідства з великою чеснотою, вашою люб'язною запобігливістю і прагненням до Господа, то слід врахувати (все це) вам і всім вашим помічникам і відпустити (ваші) гріхи, щоб сміливці приходили відвойовувати ці землі з рук прусів, спорядившись з голови до п'ят зброєю Бога для того, щоб збільшити число пресвятих храмів, милістю Бога ваші праці помножаться, по всьому цьому краю намети свої розставте і свої тенета розтягніть (для уловлення душ заблукалих), щоб збільшилося число віруючих, і ви сторицею повинні будете знайти на цьому шляху життя вічне у ватчині (Господа). Передбачається ця виправа – небувалий похід проти цих земель – (буде) присвячений коханому брату нашому єпископу Модесту. Дано в Перуджі 15 днів перед лютневими календами, нашого правління рік третій»

59 «... пройшов до гори, на якій нині стоїть замок Кунігсберг, задумавши там з братами (рицарями) спорудити замок для захисту віри...»

60 «за порадою і за згодою братів наших, великому мужу, Данилу, першому королю рутенів, і світлішому князю Самовиту (Земовиту), князю Мазовецькому, та їхнім нащадкам третю часті [землі Ятвязької], яку належить підпорядкувати імені Христа, з усіма правами і владою світською жалуємо у довічне володіння»

Вилучення

Вилучення 98

https://cse.at.ua/Arhiv/v_2/2_1.pdf	0.2%
https://ontu.edu.ua/download/perelik_provedennya_naukovyh_konferentsij.pdf	2 джерела 0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7105/math_2022_074.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.07%
https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/%D2%90%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%84%D0%B8_%D1%96_%D2%91%D1%96%D...	0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3283/Boyko.pdf?isAllowed=y&sequence=1	3 джерела 0.06%
http://www.interinf.chnu.edu.ua/res/interinf/Kaf_konf%201.pdf	5 джерел 0.05%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannia-2023.pdf	0.05%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3689/hist_2021_018.pdf?isAllowed=y&sequence=1	52 джерела 0.04%
http://antibotan.com/file.html?work_id=516985	19 джерел 0.04%
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB	0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4072/educ_2022_056.pdf?isAllowed=y&sequence=1	6 джерел 0.04%
http://www.vlasti.com.ua/arhiv.php?id=421&langid=	4 джерела 0.03%
https://Archive.org/stream/uizhur/2010_6_djvu.txt	0.03%
http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_136_2018.pdf	0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту 358

hist_2011_124.pdf	ID файлу: EF-11419	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело	0.17%
hist_2019_125.pdf	ID файлу: EF-100000009061	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
Татарчук	ID файлу: 1015608207	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	123 Джерело	0.13%
МАГІСТЕРСЬКА (2)	ID файлу: 1015671521	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Unive	24 Джерело	0.12%
hist_2019_072	ID файлу: 1000092568	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	141 Джерело	0.09%

geo2023_Serbin_gis	ID файлу: 1015641711	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	9 Джерело	0.07%
Квач Роман	ID файлу: 1011188393	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
Уртян АП звіт	ID файлу: 1015073262	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	30 Джерело	0.04%
дипломна Мигаленюк 14.06.2022	ID файлу: 1011442521	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi	22 Джерело	0.03%
Лукашук Андрій ВИКОРИСТАННЯ	ID файлу: 1015610695	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi	5 Джерело	0.03%